

KIRIM TATARCASI* (Crimean Tatar Language)

Yazan: E. V. SEVORTYAN
Çeviren: Mehman MUSAYEV*

§ 1. Kırım Tatarcası, Kırım yarımadasında yaşayan Türk nüfusunun ana dilidir. Günümüzde, Kırım Tatarlarının büyük çoğunluğu Özbekistan topraklarında yaşamaktadır.

Kırım yarımadasından yaşamakta olan bu halk, kendilerini Tatar nüfusu olarak “Kırım Tatarları” adıyla adlandırmışlardır. Kendilerini “Kırım Tatarları” olarak adlandıran bu nüfus, önceleri bozkırdan Karadeniz kıyılarına kadar uzanan bir alanda yaşıyordu. Bozkırda yaşayan Tatar nüfusu kendini “Nogay Tatarları” olarak adlandırmıştır. Bunun yanı sıra Kırım’ın güneyinde yaşayan Tatar nüfusu, bazen “Tat” etnonimini de kullanmıştır. Kırım Tatarcası, Türk dilinin Kıpçak grubuna (Kumuk, Kırım, Karaim, Özbek dillerinin somut lehçeleri, Orta Çağ Kıpçak dilleri, Kuman dili) dâhildir. Adı geçen dil, ses özellikleri ve kısmen de söz varlığı bakımından Oğuz grubunun etkisinde kalmıştır.

Yazı dilinin özünü, onun merkezî ağızları (**orta yolak**) oluşturmaktadır. Bu ağız kökençe Güney Karadeniz kıyılarında yer alan Kuman (Polovets) ve ona yakın olan kabile dillerine bağlıdır. Adı geçen ağza, sonradan Kuzey ve Kuzeydoğu Karadeniz kıyılarındaki artık asimile olmuş merkezî ağızlar, aynı zamanda daha sonraki dönemde ortaya çıkan ve merkezî ağızlarının etkisinde kalan Nogay ağızları, katmanlar olarak ilâve olunmuştur.

Kırım Tatarcasının en eski yazıtları aşağıdakilerdir: ‘İslam Geray’ın Polonya’ya Yaptığı Seferi Anlatan’ ismini taşıyan Can Muhammed’in 1648–

---

* 1966 yılında Moskova’da yayımlanmış olan “Yazıki Narodov SSSR: Tyurkskie Yazıki” (SSCB Halklarının Dilleri: Türk Dilleri) adlı büyük dizi eserin II. cildinde yer alan ve Rusça olarak yayımlanan bu yazı, 1990’lı yıllarda TİKA ve Türk Dil Kurumunca yürütülen “Ortak Türkçe Projesi” çerçevesinde ele alınmış ve Mehman MUSAOĞLU tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Söz konusu eser, Kırım Tatarcasının dilbilgisini tümüyle içerdiğinden bir monografik kitap niteliği taşımaktadır. Bundan dolayı yazarın üslubu muhafaza edilmiş, paragraflar simge ile işaretlenmiş, Kırım Tatarcası alfabesindeki bazı harflerin latin alfabesindeki uygun karşılıkları kullanılmıştır.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, mehman@gazi.edu.tr

1649 yıllarında XVII. yüzyılda yazdığı eseri; XVIII. yüzyılda yazılan¹ Seit Muhammet Rıza'nın² **Essebu's-Seyyar** 'Yedi Gezegen' isimli eseri; El-Muhit-ul Burhani³ 'Kanıtlar Okyanusu' isimli eserdir. Adı geçen yazıtlarda dönemin Osmanlı Türkçesinin etkisi de görülmektedir. Kırım Tatarlarının standart yazı dili, sonraki dönemlerde de mütecanis olmamıştır. Standart dilin bir kısmı (basın, yayın, gazetecilik, eğitim literatürü) Türk dilinin (Türkiye Türkçesinin Osmanlı Tanzimat-dönemi kastedilmektedir– M. Musaoğlu) belirli bir şekilde etkisi altında kalmaya devam etmiş;⁴ diğer kısmı ise bir bütünlük göstermekle beraber, o da bütünüyle dış etkilerden uzak kalamamıştır.⁵ Tatar yazı dilinin mütecanis olmayışı, Ekim inkılâbından sonra on yıl daha devam etmiştir. Ancak 30'lu yılların ortalarına doğru yazı dilinin diyalekt temelleri belirlenmiş ve Kırım Tatar yazısının Rus alfabesine geçmesi ile birlikte, Kırım Tatar yazı dilinin önemli belirtileri ortaya çıkmaya başlamıştır.

Kırım Tatarcasının sistemli olarak araştırılmasına, ilk olarak, Sovyet döneminde başlanmıştır. Bu iş, önce M. V. Frunze adlı Pedagojik Üniversitesinin Doğu Bölümünün (sonradan Tatar) Tatar Dili ve Edebiyatı dalında, özellikle 30'lu yıllarda oluşturulan A. S. Puşkin adlı dil edebiyat bilimsel araştırma enstitüsünde yapılmıştır. Bu dönemin en büyük bilimsel çalışmalarından biri, 1935–1936 yıllarında Prof. Dr. N. K. Dmitriyev'in başkanlığında, Kırım'ın bütün topraklarında yapılmış olan diyalektolojik gezi araştırmasıdır.

Kırım Tatar yazı dili, 1928 yılına kadar, diğer Türk dillerinde olduğu gibi, Arap alfabesini, 1928 yılından 1938 yılına kadar Lâtin alfabesini, 1938 yılından itibaren de Rus alfabesini kullanmıştır. Alfabe:

---

¹ Burada Han damgalarını, tartışmasız olarak Kırım Tatarcasına dahil etmek mümkün değildir. Adı geçen damgalar ve henüz Abu Hayyan'ın bulunmamış olan ve Muhammed Salih'in bahsettiği eser, P. M. Melioranskiy'in Türk Dili Üzerine- (SPb, 1900 s. X, dipnot 1) eserinde hatırlatılmıştır.

² M. A. Kazım-bek. Asseb o-sseyyar, ili sem planet... (Asseb O-Sseyyar Veya Yedi Gezegen) Kazan, 1832.

³ Adı geçen el yazması, 4 cilt olarak Abdul Lutfulla İlhak tarafından yazılmış ve 1735 yılında Selamet Girey Han tarafından Bahçesaray "Zincirli" dinî akademisine hediye olarak verilmiştir. Bu satırların yazarı, adı geçen el yazmasını İkinci Dünya Savaşından önce Kırım Merkezi Arşivinde görmüştür.

⁴ bkz. Kırım Tatarcasının ilk gramerini yazmış (1909 y) İ. Gaspıralı'nın yayımladığı "Tercüman" gazetesinin dili. Adı geçen gramer Bolşevik dönemine kadarki Rusya'da "Usul-i Cedid" diye adlandırılan yeni eğitim yöntemi ile yazılmıştır.

⁵ bkz. İ. Gaspıralı'nın faaliyetine muhalif olan Mediyev grubunun yayımladığı "Vatan Hâdimi" gazetesinin dili.

a(a),	б(b), д(d),	в(v), е(e-ye),	г(g),	гъ(ğ),
ë(yo-ö),	ж(j), к(k),	з(z), къ(q),	и(i),	й(y),
л(l),	м(m), п(p),	н(n), р(r),	нъ(ñ),	о(o-ö),
с(s),	т(t), ц(ts),	у(u-ü), ч(ç),	ф(f),	х
дж(c),	ш(ş), ю(yu-ü),	щ(şç), ъ, я(ya)*	ы(ı), -ъ,	э(e),

SES BİLGİSİ

§ 2. Kırım Tatarcası, 3 sesbilgisel belirtiyeye göre 8 farklı ünlü foneme sahiptir:

Damak Ünlüleri: /e/ (sözcük ve hece başında /e/ ile yazılır), /i/, /ö/ (genel Türkçedekinin aynısı: /ö/, aynı zamanda /yo/), /yu/ (genel Türkçedeki ü, sözcük ve hece başında ise -yu) ve damaksıl olmayanlar: /a/, /ı/, /o/, /u/;

Dudak Ünlüleri: /o/, /ö/, /u/, /ü/ ve dudaksıl olmayanlar: /a/, /ı/, /e/, /i/;

Geniş: /a/, /e/, /o/, /ö/ ve dar: /ı/, /i/, /u/, /ü/.

	DÜZ		YUVARLAK	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Ön	e	i	ö	ü
Arka	a	ı	o	u

Tablo 1: Ünlülerin Sınıflandırılması

* Kırım Tatarcası Kiril alfabesinin karşılığı, Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN'un "Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri" (Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993, s. 20) kitabından (щ, ъ, ь harflerinin dışında) verilmiştir. Metinde Kırım Tatar alfabesindeki harfler, söz konusu karşılıkları ile (щ, ъ, ь dışında) ifade edilmiştir. -ъ, -ь, -я fonemlerinin yerine kullanılan bazı ünsüzlerin ve ünlülerin, zayıf ve yüksek sesle telâffuz edilen bazı ünlülerin üzerine “ ’ ” işareti konulmuştur. /x/ harfi Kiril alfabesinde olduğu gibi verilmiştir (Mehman Musaoğlu).

/ɪ/ fonemi telâffuzuna göre Rus dilinin vurgulu /a/ veya /o/ ünlülerine yakındır: pápa ‘baba’, óko ‘göz’ sözcüklerinde; /ö/ ve /ü/ fonemleri ise Alman dilindeki /ö/ fonemine (Köln) ve /ü/ fonemine (grün) yakındır. /i/ foneminin boğumlanması sabit değildir ve o iki fonetik varyantta gerçekleşmektedir: i’nin tam oluşumu, Rus dilinde olduğu gibidir: **kípa** ‘yığın, küme’. Burada zayıf söylenen /i/ (i yazılır), Güney ağızlarında tek bir fonem olarak ortaya çıkmaktadır. (bkz. **kír** ‘pislik, çamur’ ve **kír** ‘gir’, **sírke** (mutfak sirkesi) ve **sírke** ‘bit sirkesi, bit yumurtası’). Geride kalan diğer ünlüler, boğumlanmaya göre vurgu altındaki ön pozisyonda Rus dilindeki uygun ünlülere yakındır. Ön dudak ünlüleri (/ö/, /ü/) birinci hecede ve sözcük başında /b/, /p/, /m/, /k/, /g/ başlangıç ve art damak patlayıcı ünsüzlerinden sonra yumuşak telâffuz edilmektedir. Aynı durum, gayrimuntazam bir surette /c/ ünsüzünden sonra görülmektedir. Adı geçen ünlüler, şekli olarak o ve u harfleri ile verilmektedir. Örneğin; **oz** (öz’den) ‘kendi’, **uç** (üç’ten) ‘üç’ **bol** (böl’den) ‘bölmek’, **muçe** (müçe’den) ‘organ’, **cur-** (cür’den) ‘gitmek’.

§ 3. Ünsüzler aşağıdaki fonemlerden oluşur: /b/, /v/, /g/, /ğ/, /d/, /j/, /z/, /y/, /k/, /q/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /p/, /r/, /s/, /t/, /f/, /x/, /ts/, /ç/, /c/, /ş/, /çş/**. /g/ ünsüzü, boğumlanmaya göre Güney Rus veya Ukrayna sözcüklerindeki (**bogat** ‘zengin’, **golova** ‘baş’) /g/ ünsüzünü hatırlatmaktadır. /q/ ünsüzü ise **vax** sözcüğündeki **kx** ses birleşmesi ile karşılaştırılabilir. /ñ/ ünsüzü ise boğumlanmaya göre Alman dilindeki **Angst** sözcüğündeki **ng** ses birleşmesine yakındır. /c/ ünsüzü, bir bütün olarak telâffuz olunur ve İngiliz dilindeki **John** kelimesindeki **j** ünsüzüne yakındır. Diğer ünsüzler, boğumlanmaya göre Rus dilindeki ünsüzlerin ünlüler arasındaki pozisyonuna yakındır. /ts/ ve /şç/ ünsüzlerine yalnız Rus dilinden alınmış alıntı sözcüklerde rastlanmaktadır. Kuzey ağızlarında yaşlı kuşağın dilinde bazen /h/ ünsüzüne de rastlanmaktadır.

Kırım Tatarcasının ünsüzleri, aşağıdaki özelliklere, yani çifte belirtilere göre gruplara bölünür:

1) Tonsuz: /k/, /q/, /p/, /s/, /t/, /f/, /ç/, /ş/ ve onlara paralel olarak tonlular: /g/, /ğ/, /b/, /z/, /d/, /v/, /c/, /j/;

2) Geniz: /ğ/, /y/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /r/ ve paralel patlayıcı – diğerleri. Ünsüzlerin tablosu aşağıda verilmiştir.

** Kırım Tatarcasındaki bazı ünsüzler, burada **ğ,q, ñ, ç, çş, x** harfleri ile verilmiştir. (Mehman Musaoğlu)

			Dudak	Diş- dudak	Öndil	Ortadil	Artdil
Patlayıcı	Patlayıcı	Tonsuz	p	t			k, q
		Tonlu	b	d			g, ğ
	Sızıcı	Tonsuz		f	s, ş		x
		Tonlu		v	z, j		
	Süreksizler	Tonsuz			ç		
		Tonlu			c		
Geniz	Patlayıcı		m		n		
	Sızıcı				l	y	
	Titreyişli				r		
	Gırtlak						ğ

Tablo 2: Ünsüzlerin Sınıflandırılması

§ 4. Ünlülerdeki Temel Sesbilgisi Kuralları: İlerleyici damak uyumu, hemen hemen Türk dilinin bütün sözcük tabanlarını ve biçimlerini, bazen alıntıları, aynı zamanda eklerin çoğunluğunu içine almaktadır. Bu da sözcüklerde bütün ünlülerin birinci hecedeki ünlüye benzemesine ve gerek damak, gerekse damaksıl olmayışına bağlıdır. Örneğin; **çegertke** ‘çayır çekirgesi, çırlak’ (damak ünlüleri), **tolqunlamaq** ‘dalgalanmak; heyecanlanmak’ (damaksıl olmayan ünlüler).

Buna bağlı olarak eklerin çoğunluğu, damaksıl olan ve damaksıl olmayan varyantlara sahiptir. Aşağıdakiler bu kuralın dışında kalır: Bazı

isim türetme ekleri (-daş, -maç). Sıfat türetme eki (-day); Arap ve Fars dillerinden birçok eski alınma, Rus dilinde birçok yeni alınma; aynı zamanda başlangıç hecesinde /ö/ ve /ü/ ünlüleri bulunan ve yumuşak telâffuz edilmeyen kök ve tabanlar; bazı Türk kökenli gövdeler. Örneğin; **bocek** (**böcek**'ten), 'böcek', **ütü** (**ütü**'den) 'ütü', **kurek** (**kürek**'ten) 'kürek bel', **çavke** 'alaca karga', **çabik** 'çabuk' vb. Damak uyumu çerçevesinde sıkı olarak dudak uyumu da bulunmaktadır. Onun etkisi, ikinci heceden ve yalnız dar ünlülerden ötesine gidemiyor. Geniş dudak ünlüleri, bilindiği gibi, yalnız birinci hecede bulunur. Her iki kural, damak uyumunun başta bulunması ile bir damak-dudak uyumu olarak birleşmektedir. Buna bağlı olarak, yani dudak uyumuna göre eklerde varyantların sayısı artmaktadır. Örneğin; **şeer-li** 'şehirli', **koy-lü** 'köylü'. Bazı eklerde yalnız dudak ünlüleri bulunur. Buna bağlı olarak sözcükte üç tane dudak ünlüsü bulunabilir: **boy-sun-uv** 'tâbilik, bağlılık'.

§ 5. Ünsüzlerdeki Temel Sesbilgisi Kuralları: Kırım Tatarcası, ön seste patlayıcı ünsüzlerin (k~g, t~d) tonluluğuna (Oğuz grubunda) veya tonsuzluğuna (Kıpçak grubunda) göre Kıpçak grubuna dâhildir. Buna rağmen adı geçen dilde Oğuz unsurları da vardır. Bunlar aşağıdakilerdir: gemi, gol 'göl', gizli, diñle-, dört, dol-, vb. sözcükler keme/kema, köl, kizli, tiñla, tört, tol yerinde kullanılır; /b/ başlangıç ünsüzünün (Oğuz) ~/m/ (Kıpçak) yerine kullanımı: biñ, boyun, burun, boynuz. ol- fiil şekli de Oğuz grubuna dahildir.

Türkçe kökenli sözcüklerde, yani kökenlerde kelime başı /r/ ve /l/ ünsüzleri kullanılmaz. Ünsüzler (geniz ünsüzlerinin dışında) sözcük sonunda tonsuz olabilir. Buna göre alıntı kelimelerde sonda bulunan tonlu ünsüzler tonsuzlaşır.

Komşu ünsüzler arasında çeşitli benzeşmeler bulunmaktadır. Bunlardan daha düzenli olanı, tonluluğa ve tonsuzluğa göre ünsüzlerin uyumunda ortaya çıkar. Söz konusu benzeşme, ilerleyici ve gerileyici biçimde olur. Bu durumun etkisi ile başlangıç sesi patlayıcı ünsüzlerden oluşan eklerde, hemen hemen her zaman tonlu ve tonsuz ünsüzlerin varyantları bulunmaktadır. Birinci varyant sonuncu ünlü veya geniz ünsüzlerinden sonra, ikinci varyant ise tonsuz ünsüzlerden sonra kullanılmaktadır. Örneğin; oda-da, baş-ta vb. Damak ünsüzlerinin damaksıl olmayanlarla; dudak ünsüzlerinin dudaksıl olmayanlarla; başlangıç tonsuz ünsüzlerin tonlu ünsüzlerle değişimi, bazı eklerin sayısını sekize kadar çıkarır. Örneğin; fiilden isim yapım ekinde: -qın/-kin, -qun/-kün, -ğın/-gin/-ğun/-gün vb. Krş. **bas-qın**, **kes-kin**, **uç-qun** 'kıvılcım', **yan-ğın** 'yangın', **sön-gün** 'sönme'. Alıntı kelimelerde benzeşme sık olarak gerileyici şeklinde olur. Örneğin; **baxça** (Fars.) **bağça**'dan 'bahçe, bağ', **zapt** (Arap) **zabt**'dan 'işgal'. **-çiq**, -

çan ekleri ve diğer bazı ekler, başlangıç tonlu ünsüzü olan varyantlara sahip değildir.

İlerleyici geniz benzeşmesi: **çoban-nar**, çobanlar'dan, **añna-**, aña-'dan.

İki ünsüzün aynı hecede yan yana bulunması, somut koşullarla kelimenin sonunda geniz+sızıcı seslerinin art arda gelmesi ile mümkündür: **sırt, ters, silk-** 'sıvış-mak' **aşayt** 'yemek'. Başka birleşmelerde (alıntılarda) ise ünsüzlerin arasına bir ayırıştırıcı dar ünlü eklenir: **sınıf** (Arap.) **sımf**' dan, **sabır** (Arap.) **sabr**' dan. Aynı duruma konuşma dilinde ve diyaleklerde de rastlanmaktadır: **dekabir** 'dekabr' dan, 'aralık', **lozunuk** 'slogan'. Sözcüğün içinde ünsüzlerin herhangi bir birleşmesi, bitişik hecelerle mümkündür. Eğer ilk iki ünsüz, birinci hecenin sonunda, üçüncü ünsüz ise komşu hecenin önünde olursa, o zaman üç ünsüzün yan yana durması mümkündür: **qurt-ga** 'yaşlı kadın', **arслан**. Etimolojik olarak sözcük başında birden fazla ünsüzün bulunması mümkün değildir. Alıntı kelimelerde ise başlangıç ünsüzlerinin arasında veya önünde bir ünlü ortaya çıkar (daha çok dar ünlüler) veya ünlünün zayıflaması ile metatez olayı olur ki, buna daha çok ağızlarda rastlanır. **ispravka** 'bilgi; rapor' **birigada~birgada** 'ekip, takım, grup', **pirsdatel** 'başkan'; eski alıntı kelimeler: **istakan** 'bardak', **ustol** 'masa'.

Ünlülerin ünsüzlere ve ünsüzlerin de ünlülere etkisi sonucunda aşağıdaki durumlar ortaya çıkar:

- 1) Ünlüler arasında tonsuz patlayıcıların ve /ç/ süreksiz sesinin tonlulaşması;
- 2) Damak ünlülerine komşu olan ünsüzlerin yumuşak telâffuz olunması;
- 3) Gövdenin sonundaki ünsüze
- 4) bağlı olarak ekin damak veya damaksıl olmayan varyantlarının seçimi.

/ç/ sızıcı süreksizinin ve tonsuz ünsüzlerin tonlulaşmasında aşağıdaki ayrımların farkında olmak gerekir: Eski Türkçeden gelme uzun ünlünün etkisi ile bir heceli isim kökenlerinde sondaki patlayıcının eski tonlulaşması; bir heceli olmayan isim gövdelerinin sonunda /k/, /q/ ünsüzlerinin tonlulaşması; alıntı kelimelerde, sondaki ünsüzlerde tonlulaşmanın yerine getirilmesi. Eylem biçimlerinde bile bazı tonsuz ünsüzlerde tonluluğun yayılımına eğilimli olan Kıpçak lehçelerinden ve özellikle Sibiry lehçelerinden farklı olarak, Oğuz lehçeleri için olağan adların çerçevesinde tonlulaşmasının sınırlanması. Bu belirtiyeye göre Kırım Tatar Lehçesi, Güney ağızlarının dışında, Oğuz Türkçelerine yakındır.

Sözcüklerin çekimindeki eski uzunluklar tonlulaşmaya dahildir: **at** (<*a:t) –ad-ı ‘onun adı’; uç (<*u:ç) –**ucu** ‘onun sonu’, **qap** (<*qa:p) –qab-ı ‘onun kabi’⁶. Sondaki /k/, /q/ ünsüzlerinin düzenli tonlulaşması ve sondaki /t/, /ç/ ünsüzlerinin ise daha az düzenli tonlulaşması, tek heceli olmayan gövdelerde gelişmekte olan bir süreçtir: **qapaq-qapağı-ı** ‘onun kapağı’, **ogüt-ogüdi** ‘onun öğüdü’, **ağaç-ağac-ı** ‘onun ağacı’, **spisok–spisog-i** ‘onun listesi’, **udarnik–udarnig-i** ‘vurucu’ vb.

Alıntı kelimelerin çekimlenmesinde kaybolmuş tonluluk yerine getirilmektedir: **şarap** (Arap.) –**şarab-ı** ‘onun şarabı’, **barut** (Arap.) **barud-ı** ‘onun barutu’, **borç-borc-u** (Sogd.) ‘onun borcu’ vb. Bunun yanında **t, ç, p** etimolojik ünsüzleri de saklanmaktadır: **saqat**–saqat-ı, **top** –top-u vb.

Seslerin damak-dudak uyumu üzerine önce söylenenleri buna ilâve ederek, şunu vurgulamak mümkündür: Sessizlerin damak uyumu bütün heceye ve sözcüğe yayılmaktadır. Buna göre **k, g** ünsüzleri damak (**keyik** ‘av hayvanı’, **gemi**) ve **q, ğ** damaksız olmayan ünsüzlerle (**qat** ‘kat’, **boğaz** ‘boğaz’) birleşir. Ünlü-ünsüz uyumu, alıntı kelimelerin tabanlarına yayılmaz.

Kırım Tatarcasında, Arapça ve Farsça alıntı kelimelerindeki bazı ünsüzler, yumuşak telâffuz edilmektedir. Buna göre ek ünlüsü düz olur. Bkz. **baaf-** (Fars.) –**baaf-de** ‘ilkbaharda’, **vaqıt** (Arap.) –**vaqıt-te, qanaat** (Arap.) – **qanaat-len-**; etimolojik olarak yumuşak telâffuz edilen /l/: **sual** (Arap.) –sualler ‘sorular’, **vertikal–vertikaller**; yumuşak telâffuz edilmeyen sondaki ünsüzle; **tarih-ı** ‘onun tarix-i’, **zevk-lı** ‘neşeli’; **muit-ı** ‘onun ortamı’.

Ünlülerin zayıflaması ve düşmesi, sık olarak dar olan iki heceli isimlerde görülmektedir. O zaman ikinci hecedeki dar ünlü, vurgulu hecenin önünde, yani geniz ünsüzleri yanında (sızıcı, bazen, patlayıcı ve sızıcı) düşer: **burun-burunu** ‘onun burnu’ >**burnu**; **koküs-koküsü** ‘onun göğsü’>**koksü**. Bu kural, ilâve olunmuş dar ünlü ile kullanılan alıntı kelimelerde de ortaya çıkar: **ilim-ilmi** ‘onun ilmi’; **akis-aksi**⁷ vb. Vurgulu heceden önceki ünlünün düşmesi, sözcüğün hece yapısı değişmeksizin de gözükmemektedir. Yazı dilinde **vasta** (Arap.) **vasıta**’dan; **oturuşuv, oturuşuv**’dan ‘toplantı’; **yaşna, yaşına**’dan ‘yıldırım çakması, parlamak’ vb. Dar ünlünün hecenin önünde veya ortasında düşmesi, bütün ağızlar için karakteristiktir: **(i)laç** ‘ilaç’, **(İ)smail** ‘İsmail’, **(i)şte, (u)sta, (u)rajay** ‘ürün’, **k(i)rerim, br(i)gada**,

⁶ Ancak istisnalar da bulunmaktadır: aç (<*a:ç) –aç-ı ‘aç’; kuç (<*kü:ç. karşılaştır: Türkm. **güç**) –**kuç-ü** ‘onun gücü’, **koq** (<*kö:k) –**kok-ü/kok-ü** ‘onun göğü’. Bunlar, yukarıda adı geçen kuralların bozulmasına bağlıdır.

⁷ Ağızlarda zayıflamamış biçimler de mevcuttur: **burunu, boyunu, qoyunu, koküsü, vaqıtı, ilimi**. Buna rağmen adı geçen olay yazı dilinde kabullenilmemektedir: **komür-komrü, oyun-oynu**.

ş(i)şesi vb.

Ayrı hecelerdeki seslerin kaynaşmasına örnek olarak aşağıdakileri vermek mümkündür:

alket-/apket- (**alıpket-**'den), **Apselám** (Arap. **Abd-ul-Selám**'dan), **Apkerim** (Arap. **Abd-ul-Kerim**'den). Seslerin yer değiştirimi: **eçki** (**keçi**'den), **yuqu** (**uyqu**'dan).

§ 6. Hecenin ve Sözcüğün Sesbilgisi Yapısı:

Tek heceli kökenler: 1) V⁸ (o); 2) V +K(al-); 3) V + K(bu); 4) V+G+P/S. (ant); V+S+P (ast 'aşağı, taban'); 5) K+V+G+P/S. (**qart** 'yaşlı', **tars** 'gürültünün ses taklidi'); 6) K+V+K (qaş); K+K+V-Sonraki köken (**Smail, kre/rim** Bkz. yukarıda).

Sözcük vurgusu: Tek bir sözcükte, son hecedeki ünlü yüksek sesle telâffuz edilir. Vurgulu heceden önceki ve sonraki heceler ise daha zayıf telâffuz edilir. Çok heceli sözcüklerde ilk hecedeki ünlü, diğer vurgusuz ünlülerden daha fazla vurguludur. Örneğin; **arába, yigirmi, bírevi** 'biri, birileri'. Alıntı kelimelerde ise başlangıç vurgusu saklanmaktadır. **Pârtiya** 'parti', **udárnik** 'en iyi çalışan işçi'; Arap. **záten, ásla, dáima** 'her zaman' vb.; zamirlerde **mína** (işte), **ána** 'ona' vb.

Vurgusuzlar: Kişi ekleri; **-ıca, -day**, edatlar: **-çı, da** vb.; vurgusuz olan eylemin olumsuzluk **-ma/-me** eklerinden sonra; sonraki hecelerde de vurgusuzdur.

Vurgu, dilbilgisel bir rol de üstlenebilir:

1) Zarf: **témiz** 'büsbütün', **temiz**' den, **yálnız**, yalnız' dan 'bir', **yáñi, yañı**'dan 'yeni';

2) Başka sözcük öbekleri: **arqadaşım** 'benim arkadaşım' ve **arqadaşım** ve 'ben arkadaşım'; **mendè** ve **mèn de**; **berecegim** 'verecek olduğum' ve **berecègim** 'ben verecem'; **almá** 'elma' ve **álma** vs.

Kırım Tatarcasında 11 sözcük bölümü vardır.

ŞEKİL BİLGİSİ

§ 7. İsmiň çoğulluk, ad durum, iyelik ve yüklem olabilme özelliklerine sahip olan dilbilgisel kategorileri vardır.

Çoğulluk kategorisi, -lar/-ler eki ile ifade edilir; çoğulluk ve topluluk bildirir: **ev+ler, duyğu+lar. -lar** eki olmaksızın isim tabanı, tek bir eşyayı ve

⁸ V-ünlü, K-ünsüz, G-geniz, P-patlayıcı, S-sızıcı.

onun bütün sınıfını, aynı zamanda çift organları ifade eder: **ayvan** ‘hayvan’, **kož** ‘göz’. Sayısız eşyalar ve olaylar adlandırıldığında, **-lar** eki onların bolluğunu ifade eder: **qar-lar**, **yağmurlar**. Özel isimlerde ise **-lar** onların çevresini ifade etmektedir: **Asan-lar** ‘Asan ve onun çevresi’ (ailesi veya arkadaşları). Burada bazen bir **-a** çıkması (türemesi) da kullanılır: **İlyas-a-lar** ‘İlyas ve onun çevresi’.

Ad durum kategorisi: 6 biçimi içermektedir. Bu biçimler, gerek temel sözcüğe, gerek temel sözcüğe eklenmiş iyelik, çoğulluk ve sayı eklerine ad durum eklerinin eklenmesi ile oluşmaktadır.

	<u>Ekler</u>	<u>Örnekler</u>
Yalın durum	-	taş, tepe
İlgi durumu	-niñ/-niñ	taş-niñ, tepe-niñ
Yönelme durumu	-qa/-ke, -ğa/-ge	taş-qa, tepe-ge
Yükleme durumu	-nı/-ni	taş-nı, tepe-ni
Bulunma durumu	-da/-de, -ta/-te	taş-ta, tepe-de
Çıkma durumu	-dan/-den, -tan/-ten	taş-tan, tepe-den

İsimler çoğulda da adı geçen örneklere göre çekimlenmektedirler. Ancak mastar yönelme durumunda bir istisnalık oluşturur: **-maqqa** yerine **-mağa**, **-mekke** yerine ise **-mege** kullanılır, örneğin **almağa** ‘almaya’.

Dilbilgisel kişi iyelik kategorisi, temel sözcüğe veya çoğul eki ile kullanılan gövdeye eklenebilen aşağıdaki eklerle sahiptir.

<u>Tekil</u>	<u>Coğul</u>
Ünlü ile biten gövdelerde	
I. Şahıs: -m (oda-m)	-mız/-miz (oda-mız)
II. Şahıs: -ñ (oda-ñ)	-ñız/-ñiz (oda-ñız)
III. Şahıs: -sı/-si (oda-sı)	-sı/-si, -ları/-leri (oda-sı/oda-ları)
Ünsüz ile biten gövdelerde	
I. Şahıs: -ım/-im (aş-ım)	-ımız/-imiz (aş-ımız)
II. Şahıs: -iñ/-iñ (aş-iñ)	-iñız/-iñiz (aş-iñız)
III. Şahıs: -ı/-i (aş-ı)	-ı/-i, -ları/-leri

(aş-ı, aş-ları)

İyelik biçimindeki isimler sık olarak ilgi durumundaki uygun kişi zamirleri ile de kullanılır. Burada birinci ve ikinci kişi iyelik ekleri düşebilir: **köyüñüz** veya **siziñ köy** ‘sizin köy’.

Akraba ve vücut organ adları, iyelik ekleri ile kullanılır: **ana-sı** ‘onun anası’, **ağzım** ‘benim ağzım’. Akrabalara hitap edilirken iyelik eki düşebilir: **Baba!**

Güney ağzlarında ismin çoğulu, iyelik eklerinden sonra da kullanılabilir: babam-lar ‘baba tarafından akrabalar’; başka bir biçimi de **-a** ünlüsünün eklenmesiyle: **kardaş-ıñ-a-lar** ‘senin kardeşlerin’ (çevresi ile birlikte).

Birinci ve ikinci kişi eklerine sahip olan yönelme durumunun dışında iyelik şekilleri, adı geçen şemaya göre çekimlenir: **-a/-e baba-m-a, fikir-ler-iñe** ‘senin görüşlerine’. III. kişide ad durum eklerinden önce bir **n** ünlüsü de eklenmektedir: **baba-sı-n-a, baba-sı-n-da, baba-sı-n-dan**. III. kişi iyelik şeklinin yüklem ad durumu, sık olarak kısa bir biçimde kullanılır: **baba-sı-n** ‘onun babası’.

Yüklem olarak kullanılan isim, yüklem kategorisine dâhil edilebilir. Onun çekimlenmesi ise eylem bölümünde ele alınmaktadır.

Sözcük türetme: İsimler, aşağıdaki en çok kullanılan sözcük türetme eklerine sahiptir:

1) Adlardan ad türeten ekler:

-lıq/...: Eklendiği ismin bolluğunu bildiren yer adları anlamında – **ağaç-lıq, ağaç**’tan; eşyaları saklama adlarından depo anlamı – **tuz-luq, tuz**’dan; tayin etme, atama, görevlendirme anlamı – **ağız-lıq, ağız**’dan; meslek, görev, iş anlamı – **oca-lıq** ‘hocalık’ **oca**’ dan.

-lı/...: Coğrafi adlardan yapılan sakinlerin adları anlamı: **koy-lü** ‘köylü’ **koy**’ den, **Yalta-lı**.

-cı/-çı/...: Belli bir eğilim, faaliyet esnasına göre iş, meslek anlamlarını ifade etme vb.: **oduncı** ‘oduncu’.

-çiq/...: Küçültme, sevgi anlamı: **-odun-çiq, odun**’ dan.

2) Eylemlerden isim türeten ekler:

-(y)ıcı/-(y)ici, - cı/-çı eki ile aynı anlamda **satıcı, sat-**’dan;

-(a)mamazlıq/-(e)memezlik: Hareketin olumsuz adlandırılması anlamı;

tükenmemelik ‘tüketilmezlik’ **tüken-**’ den, **anlaşmamazlık, anlaş-**’ dan.

Az kullanılan ekler: Adlardan isim türetme ekleri: **-daş** aynı bir kökene, aynı bir anlayışa ait olan kişiyi ifade eden anlamı ile; **soydaş, soy**’ dan; küçültme eki **-aq/-eq yolaq** ‘şerit, çizgi’ **yol**’dan vs. Eylem tabanlarından: **-qı/-ıq/..., -ı/-i..., -qı/-ğı/..., qanı/-ğan..., qıç..., -ın..., -t...** vs., eşya silah, sonuç, yer, ad, hareketin taşıyıcısı anlamı ile, örneğin; **ora-q, ora**’ dan, **kur-ğan** ‘büyük tepe’, **qur**’dan , **aq-ın, aq**’tan, **keç-it, keç**’ten.

Analitik isimler aşağıdakilerden oluşmaktadır:

1) Unsurları eş anlamlı ve zıt anlamlı ilişkilerde olabilen ikili birleşmelerden: **çanak-çölmek** (<çömlək) ‘kap kakak’;

2) Deyimlerden (tabirlerden): **balqurt** ‘arı’ (harfiyen. **bal kurtçuğu**), **aqbardaq** ‘kardelen çiçeği’ (harfiyen. **beyaz kase**).

Fonksiyona göre isim olma durumu (Okkozional substantif)*: Bütün isim olmayan sözcük öbekleri, isim yerine kullanılabilir ve dilbilgisel isim kategorilerini kabullenir.

§ 8. Sıfat, isimlerden farklıdır:

1) **-ca/-ce, -ça/-çe** ekleri: Alâmetin bütün olmayışını ifade eder **-accıca** ‘yeterince acı’; **-caraq/-cerek, -accı-caraq** ‘biraz acı’; **-ıltım** (4 varyantta), renk bildiren **-kog-ültüm** ‘mavimtırak’;

2) Alâmetin bütünlüğü anlamını ifade eden sıfatlar, sıfatın ilk hecesinin tekrarı ve bu hecenin sonundaki ünsüzün değişimi ile oluşur: **ap-aydın** ‘çok açık’, **tim-tik**. Nitelik alâmetinin çok olduğu güçlendirici **pek** edatı ve **çoq, yaman** sıfatları veya onların birleşmesinin yardımı ile ifade edilir: **pek** (veya **çoq/yaman**) **buyuk** ‘çok büyük’ (karşılaştırma dereceleri türemiş şekilleri üzerine bkz. Söz birleşmeleri –tamlamalar– bölümü).

Sözcük türetme: Sık kullanılan ekler:

1) İsim tabanlarından:

-lıq...: hesabı yapılmak anlamını ifade eder. **kuz-lük** ‘son bahar için göz önünde bulundurulan’, **beş saatlıq iş**;

-lı...: İsimlerden ve söz birleşmelerinden “sahip olan”, “kendinde birleştiren”, “verilerden oluşan” anlamlarını bildiren türemişleri yapar. Örneğin, **dım-lı** ‘nemli, yaş’, **dım**’dan , ‘nem’, **yüksek selibi, kiparisli (şeñ alleyalar)** ‘(şen park yolları) uzun kavak ve selvi ağaçları ile çevrili’, yüksek

* Türkçede sıfat veya zarf olarak da kullanılan isimler kastedilmektedir (Mehman Musaoğlu).

selibi, kiparis'den;

-lı...: –lı Topluluk anlamı ile **–babalı oğul-lı** (eki koylü), baba ve iki oğul;

-sız...: Özel bir anlamı: **sessiz, ses'** ten.

-çiq...: Yerleşme, sempati anlamı ifade eder; **qısqa-çiq** 'kısacık', **qısqa** dan, 'kısık'; kuçü(k) -çik (**gövdedeki -k, -q** ünsüzleri adı geçen ekten önce düşer) **kuçük**'den, 'küçük';

2) Eylem tabanlarından:

-(y)ıci/-(y)ici/-(y)uci/-(y)uci- nitelik, yetenek anlamı ifade eder: **boğ-uci** 'boğucu' **boğ-**'dan 'boğmak'.

Az kullanılan ekler:

a) İsim tabanlarından **-ki/-qı** (zaman ve yer anlamı): **dün-ki** 'dünkü' **dün**'den, **tış-qı** 'dış' **tış**'dan;

b) İsim (eylem) tabanlarından **-çan/-çen** (vasıf anlamı): **aşıq-çan** 'aceleci, hızlı', **aşıq-**'tan 'acele etmek', **yaşav-çan** 'diri, canlı' **yaşav**'dan, 'yaşam';

c) Eylem tabanlarından **-çaq/-çek** (vasıf, yetenek, meyil anlamı): **maqtançaq** 'övünge' **maqtan-**'dan 'övünmek'; **-(a)vuq, -q, -k, -aq, -ek..., -ı..., qaq, -ğaq..., -çiq..., -qır/-kir, -ğır/-gir, -qın/-kin, -ğın/-gin** vs. (**-çaq** ekinin anlamı ve bunun yanında alâmetin durumu), örneğin; **yanğır-avuq** 'çınlayan', **sez-gir** 'hassas, duygulu', **otkür** 'keskin'.

Analitik sıfat şekillerinden aynı bir sözcüğün tekrarı ile yapılan türü göstermek mümkündür. Bu tür sıfatlar, alâmetin çokluğunu, onun derece derece inme yahut kalkmasını ve bolluğunu ifade eder. Örneğin; **qara-qara** (bulutlar), **qara**'dan.

Eş anlamlı ve zıt anlamlı ikilemeli birleşmeler: **yañı-eski** 'yeni ve eski', **qarlı-buzlu** (tepeler).

Deyimler: açkož 'açgöz', yalnayaq.

-nıñki, -daki, -day (sesbilgisel varyantları olmaksızın) ekleri de çekim-yapım eklerine dahil edilebilir. Adı geçen ekler, yapım eklerinden farklı olarak zamirlere, herhangi bir isme ve onların iyelik şekillerine eklenebilir. **-nıñki** eki, konuşma sırasında sözü geçen eşyanın başka birisinin olduğunu ifade eder. Örneğin; **Bizim ev(imiz)de kop xalq otura, sizin-ki-n-de (-ki** hâl ekinden önce **n** ünsüzünü alır) **de az degil. -daki** eki eşyanın yerinin alâmetini ifade eder: **ev(-im, -iñ, -imiz** vs.) **deki** (şarait) 'benim, senin,

bizim' vs.

-day eki, benzeyişe göre ortaya çıkan almeti ifade eder. Örneğin; **baba** (-m, -n, -sı vs.) **day** 'gibi' (benim, senin, onun vs.) baba gibi, **birday** 'aynı'.

 9. Sayı: Asıl sayılar: **bir, eki, uç, dört, beŝ, altı, yedi, sekiz, doquz, on, on bir, on eki** vs., **yigirmi, otuz, qırq, elli, altmıŝ, yetmiŝ, seksen, doksan, yuż, beŝ yuż** vs. **biñ, eki biñ** vs.

Bir sayısı ayrıca belirsizliği ifade eder: **bir qart** 'bir ihtiyar'. Belirticiden sonra kullanılarak onun mantık ayrıcılığını ifade eder: **qart bir adam** 'ihtiyar bir adam'. **Bir** kelimesinin başka kullanım hlleri de bulunmaktadır: **bir aytım, eki aytım** 'ben ona iki kez söyledim'; **bir-eki söyleŝmek** 'birisi ile biraz konuşmak'.

Asıl sayılar çekimlenebilir, iyelik eklerini alarak oğulluk anlamını ifade eder: **ekisi**, asıl sayılar isimleŝe de bilir: **onlar**.

-larca/-lerce ekleri, derece adlarından sayı sıfatları yapar: **on-larca** (defa), **biñlerce** (seyirci) 'binlerce seyirci'; zaman bildiren adlardan: **saatlerce** 'saatlerce', **asır-larca** 'asırlarca'. Tremiŝler isimleŝtike **-larca**'nın yerine **ok** kelimesi ile kullanılan analitik ifade geçer: **o biñler**.

Kesir sayıları, paydalardan (bulunma ad durumunda olan) ve sayılardan (yalnı durumda olan) yapılar: **beş-te uç**. Herhangi bir şeyin yarısı, **yarım** kelimesi ile ifade edilir: **yarım saat**; adı geçen kelimeye yakın anlamda **yarı** sözcüğü (tamlanan fonksiyonunda) kullanılır: **bereketniñ yarısı** 'mahsulun yarısı', meczi anlamda ise tamlayan olarak kullanılır: **yarı ol** 'ölümcül, yarı l yarı diri'. Asıl sayılarda 'yarım' kelimesi **buu** sözcüğü ile ifade edilir: **dört buu** 'dört buçuk'.

Sıra sayıları, **-(ı/u)ncı, -(i/)nci** eklerinin sondaki sayı unsuruna eklenmesiyle yapılır: **eki yuż altı-ncı**. Bunun yanında zamana, yaŝ derecesine, hesaba göre belirlenen sayı türleri de adı geçen eklerin yardımı ile ortaya çıkar: **ilk-inci** 'birinci', **soñ-uncı** 'sondaki' **ortancı** 'ortanca', **kaçıncı?** 'kaçıncı?'.

Bölme (ayrıtıcı) sayıları, sondaki sesi nsz olan asıl sayılarına **-ar/-er**, sondaki sesi ünlü olan asıl sayılarına ise **-ŝar/-ŝer** eklerinin eklenmesi ile yapılır: **bir-er, altı-ŝar**, aynı zamanda **yarım-ŝar**. Birleŝik sayılarda ek, sondaki sayıya eklenir: **uc yuż qırq yedi-ŝer**; bütün derecelerde derecelerin sayılarının adlandırılması: **dörder yuż**; buuksuz sayıların tümünde buçuk sayısı ile: **eki yüz- on beŝer buu**. Analitik ŝekil ise aŝađıdaki ŝekilde oluŝur: beŝ-beŝ, yüz-yüz.

Topluluk bildiren sayılar, asıl sayılardan **-av/-ev** eki ile oluşur: **ek(i)-ev**

'iki kişi', **uç-ev** 'uç kişi'. Pratik olarak altı, yedi sayılarına kadar adı geçen ek, çoğunlukla iyelik eki ile kullanılır: **uevi** 'onların uü, onlardan uü'.

Hesap ifade eden birimler (numaralanma sözcükleri) ölçü adları fonksiyonunda kullanılır: **elli baş qoyun; eki sürü sığır**. Hesap ifade eden belirsiz birimler, ikilemeli olarak verilir: **deste deste gul**.

§10. Zamir: Kişi gösterenler: **Men, sen, o, biz, siz, olar**. Birinci ve ikinci kişi zamirlerinin çoğul biçimi, aynı zamanda **bizler** ve **sizler** şeklinde de kullanılarak birden çok kişinin bulunduğunu, ikinci kişide ise saygıyla hitap etmeyi de ifade eden biçimlere sahiptir.

Kişi zamirlerinin çekimlenmesi, isimlerin genel şemasına göre ortaya çıkar. Yalnız I. tekil kişi zamirinin ilgi ad durumu (menim, bizim) ve birinci, ikinci, üçüncü kişilerin tekili yönelme ad durumunda bir istisna oluşturur (tekil I. şahısta: **maña**, tekil II. şahısta: **saña**, tekil III. şahısta: **oña**).

Dönüşlü **o** 'kendi' zamiri, belirtici fonksiyonunda Rus dilindeki 'sad, sobstvennyy' kelimesinin anlamına uygundur: **o elimnen** 'kendi elimle'. Bu zamir, iyelik eki ile kullanılır ve ekimlenir:

Yalın durum: **oz-üm** 'ben kendim';

İlgi durumu: **oz-üm-niñ** 'kendimin';

Yönelme durumu: **oz-üm-e** 'kendime' vs.

-ki morfemi ile kullanılan ilgi ad durumunun isimleşen şekilleri: **oz-üm-niñ-ki, oz-üñ-niñ-ki** vs.

İşaret zamirleri: **Bu, şu, o**.

Ne içün işini taşlap kettiñ? Saña onu kim ayttı? (Niçin işini bırakıp gittin? Saña onu kim dedi?) **Bu** ve **şu** zamirleri anlamsal olarak birbirine yakındır: **Bu veya şu**. Yakındaki durumu veya olayı göstermek için **bu** yerine **şu** kullanılır. Örneğın; **şu daqiqa(sı)**. Genellikle ise bu anı göstermek için **bu** zamiri kullanılır: **bu yıl**.

ekimleme şeması: **bu, bu-niñ, bu-ña, bu-nı, bu-n-da, bu-n-dan**; aynı şemaya uygun olarak **şu** ve **o** zamirleri çekimlenir. oğul: **bu-n-lar, şu-n-lar, o-lar**.

İşaret zamirlerine aynı zamanda aşağıdakiler de dâhil edilir: **mın-a, an-a** ve türemiş olarak; **mına bu** (daha az **buna bu**), **ana şu, ana o**, kısa olarak ise; **mınavı** (<mına bu) ve **anavı, anav** (<ana bu) şekilleri de aynı anlamda kullanılır.

Sıfat anlamlı işaret zamirleri: **boyle, şoyle, oyle** (daha uzak, belli

olmayan veya söz konusu olmuş), **boyle-şoyle**.

Türemiş: **boyle-ce, oyle-ce, boyleliknen** ‘böylece’.

Belirtme (sıfat) zamirleri: **ep** ‘hep’ **alay, bütün, cümle** (eski) ‘bütün, tüm’, **er** ‘her’, **er bir** ‘her bir’. **Ep** zamiri, çoğul iyelik eklerini alarak çekimlenir: “**epi-miz**” ‘hepimiz’, **epiñiz, episi** ‘onlar, onların hepsi’. **Episi** zamiri gerek isim, gerek sıfat fonksiyonunda kullanılır: **episi seniñ gibi** ‘hepsi senin gibi’ ve **episi balalar** ‘bütün çocuklar’. **Ep** şekli tümleç fonksiyonunda da kullanılır: **o ep inley** ‘o hep inliyor’. Diğer sıfat fonksiyonunda kullanılan zamirler, iyelik eklerini alabilir ve çekimlenir.

Belirsiz zamirler:

a) İsimleşen: biri(si), birev(i) (konuşma. **birevsi**) ‘biri’; **bir kimse** ‘hiç kimse’; **kimdir** ‘herhangi biri’, **nedir** ‘her neyse’. Bütün bu şekiller, gerek iyelik ekleri ile, gerek iyelik ekleri olmaksızın kullanılır: **bir kim-sem, bir kimse-ñ** vs.; **kimdir, kimiñdir, kimgedir, kimimizdir** ‘bizden birisi’ vs. ve ona uygun; **nedir**.

b) Sıfatlaşan: **bazı, nasıldır/nedaydır** ‘bilinmeyen bir şekilde’; **bazı** zamirinin isimleşmesi:

bazı-mız, bazı-ları. Belgisiz ayırma zamirleri: **kimi..., kimisi..., biri..., biri**.

Olumsuz zamirler: **iç** ‘hiç’, **iç kimse//iç birisi//iç bir kimse** ‘hiç kimse’, ‘**iç bir şey**’. Burada da çekimleme **biri/bir kimse** kelimelerindeki şemaya göre olur.

Soru zamirleri: **kim, ne, nasıl, neday** ‘nasıl’, **angi** ‘hangi’, **qaysı**, ‘hangisi’; **qaç, qaçınçı, qaçar**; **kim, ne, angi, qaysı** ve **qaçınçı** zamirleri, hem çekimlenebilir, hem de iyelik eklerini alabilir: **kim-im? kim-i?, kim-i-si?, ne-si?** vs.; **angi-miz/qaysı-mız?** Bu durum diğer kişilerde de böyledir. Çekimleme şeması: **angi (-niñ, -ne), qaysı(-niñ, -na)** vs., **angimiz (-niñ, -e, -ni, -de, -den), qaysımız (-niñ, -a, -nı, -da, -dan)**.

İlgi zamiri fonksiyonunda da soru zamirlerinin aynısı, ilgi anlamında kullanılır: **kim olsa olsun**. **Ne** zamiri alâmetin ölçüsü anlamını da ifade eder: **ne taze ot**.

§ 11. Eylem:

Tarz, kip, zaman, kişi ve süreklilik kategorilerine sahiptir. Eylemin **tarz kategorisi** onun olumlu (**at-**), olumsuz (**at-ma-**) biçimlerinde ortaya çıkar. Buna bağlı olarak, eylemin olabilirlik/muktedir olmak biçimi, **bil-** yardımcı eylemi ve yukarıda adı geçen eylemin **-a/-e/-y** ulaç şekli ile (**ata bil-**) oluşur.

Eylemin tarz kategorisine bağlı olabilirizlik biçimi ise üç varyanta sahiptir:

- 1) Adı geçen eylemin **-(i)p** ulaç şekli+olma-;
- 2) Adı geçen eylemin **-a/-e/-y** ulaç şekli+alma-;
- 3) **-(y)ama/--(y)eme** eki ile; örneğin: atıp olma -//ata alma -(daha çok birleşik şekilde **atalma**//**atama**- ‘atamıyor’?

Şahıs kategorisi iki şekle sahiptir:

Tekil

Çoğul

I. Biçim

I. şahıs: -(i)m/-(i)m	-(i)ımız/-(i)miz
II. şahıs: -sıñ/-siñ	-sız/-siz, -sıñız/-siñiz
III. şahıs: - ø	-lar/-ler

II. Biçim

I. şahıs: -m	-q/-k
II. şahıs: -ñ	-ñız/-ñiz
III. şahıs: -	-lar/-ler

İkinci tipin biçimleri, bildirme kipinin geçmiş zaman ve şart kipinin zaman gövdelerine eklenmektedir. Diğer çekimlenen şekillere ise birinci tipin biçimleri eklenir.

Kişi kategorisi, usûlen dâhil olduğu yüklemlik (yüklem fonksiyonunda kullanım şekilleri olarak biliniyor) kategorisi ile uygun düşer. Yüklemlik kategorisinin olumsuzluk şekli, **değil** edatının ve yüklem eklerinin, yani kişi eklerinin yardımı ile yapılır: **men oca değilim** ‘Ben hoca değilim’, **siz oca değilsiniğiz** vs.

Kırım Tatarcasında 5 eylem kipi vardır ve bildirme kipinin dışında onların her biri kendi eklerine sahiptir.

Eylemin emir kipi diğer bütün kipler ve zamanlar gibi, eylem tabanından oluşur ve çekimleme tablosunda ikinci kişi tekili ifade eder.

Tekil

Çoğul

I. şahıs: -ayım/-e-yim (al-a-yım)	-a-yıq/-e-yiq (al-a-yıq)
II. şahıs: -(al)	-(i)ñız/-(i)ñiz (al-ıñız)
III. şahıs: -sın/(al-sın)	-sınlar/-sinler (al-sınlar)

Olumsuzluk şekli de aynı şema üzere oluşmaktadır. İsteği ve çağırışı güçlendirmek için II. kişi **-cı/-çi** veya **-sa/-se** edatları ile; **qal-çı** ‘kal’, **qalsa**(şunu) ‘sen de kalsaydın’, bunun yanında **-sana/-sene** edatı ile; **yat-sana** kullanılabilir. Özel durumları ifade etmek için **desene (de** ‘söyle’) ‘söyleyin Allah aşkına’ kullanılır.

Diğer tarzlardan da eylemin emir kipi gösterilen şema üzere oluşur.

Eylemin bütün şekillerinde soru şekli, **mı** edatının kişi şeklinin sonuna eklenmesi ile yapılır: **alayımmı, almayıqmı** vs.

Bildirme Kipi

Şimdiki ve gelecek zaman şekilleri:

Şimdiki zamanın iki şekli vardır:

- 1) **-a/-e/-y** (-y ünlü ile biten eylemlerde kullanılır),
- 2) **-ıp/-ip** (sınırlı hareket için), **-a/-e/-y** (sınırı göstermeden yapılan bir hareket için) + **yat** yardımcı eylemi: **+tañ ağara//+tañ ağarıp yat-a** ‘gün ağarmak üzere’; **Ana Smail kele yatır** ‘İşte, İsmail geliyor’. İkinci şekli İngilizcedeki *present continuous tense* biçimine yakındır.

Tekil

I. şahıs: ala-m ‘ben alıyorum’

iste-y-im ‘ben istiyorum’

II. şahıs: al-a-sıñ, iste-y-siñ

III. şahıs: al-a, iste-y

Coğul

al-a-mız

iste-y-miz

al-a-sı(ñı)z, iste-y-si(ñi)z

al-a-lar, iste-y-ler

Şimdiki zaman, sık olarak alışılmış veya daimî bir hareketi ifade eden geniş zaman gibi kullanılır. Olumsuz şekil de adı geçen şemaya göre oluşur: **al-ma-y-ım, al-ma-y-siñ** vs.

-maқта/-mekte şimdiki zaman şekli, uslûbî bir olgu olmakla birlikte, genellikle gazete ve resmî yazılarda kullanılır. Çekimleme: Tekil I. şahıs: **almaқта-m** ‘alıyorum’, II. şahıs: **almaqtasıñ**, III. şahıs: **almaқта** vs.

Geniş zaman (veya şimdiki-gelecek zaman) konuşan açısından önceki hareketin besbelli olduğunu, aynı zamanda sürecin kurallara uygun, bağlı ve alışılmış olduğunu ifade eder. Geniş zaman temel eki **-(a)r/-(e)r**; (al-, ber-, ol-, bar- vs.) gibi tek heceli eylemler **-(ı)r...** dar kaynaştırıcı sese sahiptir.

Tekil

I. şahıs: alır-ım

II. şahıs: alır-sıñ

III. şahıs: alır

Coğul

alır-mız

alır-sı(ñı)z

alır-(lar)

Olumsuz şekil **-maz/-mez** şekline sahiptir ve aşağıdaki biçimde çekimlenir:

Tekil

I. şahıs: alma-m

II. şahıs: almaz-sıñ

III. şahıs: almaz

Coğul

almaz-mız

almaz-sı(ñı)z

almaz-(lar)

Birinci kişi biçimdeki **almaz-ım** diyalekt şeklidir.

Gelecek zaman, kesinlikle gelecekte yerine getirilecek bir hareketi ifade eder ve **acak/-ycaq, ecek/-ycek** ekinin yardımı ile oluşur.

Tekil

I. şahıs: al-acağ-ım

II. şahıs: al-acaq-sın

III. şahıs: al-acaq

Coğul

al-acaq-mız

al-acaq-sı(ñı)z

al-acaq-(lar)

Birinci tekil kişi -ı/-i ünlülerinden önce sondaki **-q** veya **-k** sesi tonlulaşır.

Olumsuz şekil: **al-ma-y-cağ-ım, al-ma-y-cak-sıñ** vs. Aynı şemaya göre sondaki ünlü ile kullanılan eylemler çekimlenir: **men dinleyceg-im** vs.

Geçmiş zaman şekilleri

-dı/-tı eki ile kullanılan geçmiş zaman geçmişte yerine getirilmiş hareketi ifade eder. (Herhangi bir sübjektif tarz nüansları olmaksızın):

Tekil

I. şahıs: aldı-m

II. şahıs: aldı-ñ

III. şahıs: aldı

Coğul

aldı-q

aldı-ñız

aldı-(lar)

Olumsuz şekil de aynı şemaya göre yapılır.

Eylemin **e-** geçmiş zaman şekli, geçmiş zamanda isim soylu yüklem

bağlamı olarak kullanılmaktadır. Teklik -I.ş. **edim** ‘ben oldum’, II.ş. **ediñ**, III.ş. **edi** vs.

Öğrenilen Geçmiş Zaman, **-qan/-ken** ekleri ile ifade edilir. Tamamlanmamış bir hareketi onun sonuçlarına veya bilgilere göre netice çıkarılarak ifade eder.

Tekil

Coğul

I. şahıs: al-ğan-ım ‘almışım’

al-ğan-mız

II. şahıs: al-ğan-sıñ

al-ğan-sı(ñı)z

III. şahıs: al-ğan

al-ğan-(lar)

Bildirme kipinin diğer zamanları, birleşik kabul edilebilir. Çünkü onlar, geçmiş zamanda (edi) geçmiş zaman tabanlarının **e**-yardımcı eylemi ile birleşmesinden oluşmuştur.

Belirtili şimdiki zaman hikâyesi, **-a+edi** şimdiki zaman tabanından oluşmakta ve dilde gösterilen, geçmişteki belli bir hareket anını ifade etmektedir. Tekil I.ş. **ala** (olumsuz şekli **almay**) **edim** ‘Ben alıyordum, II. ş. **ala ediñ** vs.

Belirtili şimdiki zaman hikâyesinin diğer şekli, şimdiki zaman tabanlarının **yat+edi** şekli ile birleşmesinden ibarettir: Tekil I.ş. **ala yatır edim** vs. **-a edi** şeklinin üslûbî paralel kullanılan şekli **-maqta edi**’ dir. Tekil I.ş. **almaqta edim** ‘Ben (o zaman) alıyordum, II.ş. **almaqta ediñ** vs.

Belirtili şimdiki zamanın hikâyesi, **geniş zaman tabanı+edi** şeklinde yapılmaktadır ve o, geçmiş zamana götürülmüş aoristin (geniş zaman tabanının) ifade ettiği anlama sahiptir. Tekil I.ş. **alır edim** ‘alırdım’, II. ş. **alır ediñ** vs. Olumsuz şekil, aoristin olumsuz tabanından oluşmaktadır: Tekil I.ş. **almaz edim**, II. k. **almaz ediñ** vs. Belirtisiz imperfekt de aynı zamanda Rus dilindeki dilek kipine uygun düşer: Tekil I.ş. **alır edim** ‘Ben alırdım’, II.ş. **alır ediñ** vs.

Geçmişte gelecek veya niyet anlamı, **-acaq+edi** tabanlarının birleşmesinden oluşmaktadır ve bu şekil, geçmişteki yerine getirilmesi icap eden veya yerine getirilmesine hazırlık hareketini ifade eder: Tekil I.ş. **alacaq edim** ‘Ben alacaktım’, II.ş. **alacaq ediñ** vs. olumsuzluk şekli, gelecek zaman olumsuz tabanından yapılmaktadır: Tekil I.ş. **almaycaq edim** vs.

I. Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi, **öğrenilen geçmiş zaman tabanı+edi** şeklinde yapılmaktadır ve önceden veya diğer geçmiş zamandaki hareketten önce yerine getirilen bir hareketi ifade eder. Örneğin; **men**

yatqan edim, birden qapu qaıldı ‘ben yatmışım, birden kapı vuruldu’. Çekim şeması: Tekil I.ş. **alğan edim** ‘almışım’, II. ş. **alğan ediñ** vb. Olumsuzluk şekli, geçmiş zamanın olumsuz tabanından yapılmaktadır.

II. Görülen geçmiş zamanın hikâyesi, **geçmiş zaman şahıs eki+edi’den** oluşmaktadır. Uzak geçmişte vuku bulan bir hareketi ifade eder. Teklik I.ş. **aldım edi** ‘aldıydım’; Tekil II. ş. **aldıñ edi** vb. Olumsuzluk şekli, geçmiş zamanın olumsuz gövdesiyle yapılır.

Gereklilik Kipi: Şimdiki zaman için **-malı/-meli** ve geçmiş için **-malı/-meli edi** belirtilerine sahiptir. Şimdiki zaman Tekil I.ş. **(men) almalı-m** ‘ben almalıyım’, Tekil II. ş. **(sen) almalı-sıñ** vs. Geçmiş zaman: Tekil I.ş. **(men) almalı edim** ‘almalıydım’, Tekil II. ş. **(sen) almalı ediñ**. Olumsuzluk şekilleri, genel şemaya göre gerçekleşmektedir.

Şart kipinin tabanı, **-sa/-se** ekiyle yapılır. Bu kipin şimdiki zamanı, herhangi bir zamanda temel cümlelerin yüklemine zamanına uygun olarak şartlı bir hareketi ifade eder. Geçmiş zaman, gerçek olmayan şartlı hareketi ifade eder. Çekim şeması: Şimdiki zaman –Tekil I.ş. **al-sa-m**, II.ş. **al-sa-ñ**, III.ş. **alsa**; Çoğul I.ş. **al-sa-q** vb.; geçmiş zaman, **kip tabanı+edi** şeklinde yapılmaktadır. Tekil I.ş. **alsa edim** ‘alsaydım’, II. ş. **alsa ediñ** vb. Her iki zamanın olumsuzluk şekilleri, genel şemaya göre oluşmaktadır. Geçmiş zamanın olumlu ve olumsuz şekilleri, aynı zamanda birleşik biçimde de ortaya çıkar: **alsaydım, almasaydım** vb. Şart kipi, bağımsız olarak kullanıldığında, zaman ve istek anlamlarına sahip olur: **bir de baqsa** (veya **körse**), **ne baqsın** (veya **körsün**) ‘o baktığında ne gördü’; **ya kinoğa barsaq** ‘ya sinemaya gitsek’.

İstek kipi, -qay/-key, -ğay/-gey eki + e eylem kişi şekillerinin yardımı ile veya **qaydı** birleşik şekilden yapılmaktadır. Tekil I. ş. **al-ğay edim/alğaydım** ‘alaydım’, II. ş. **al-ğay ediñ /alğaydıñ** vb. Olumsuzluk şekli: **al-ma-ğay edim/almağaydım** vs.

Dil sistemindeki **sübjektiflik**, kiplerden farklı olarak, sözcükbilimsel (leksikolojik) anlamı olan bütün sözcük öbeklerini ve eylemi içine almaktadır. Adı geçen anlamsal dilbilgisel kategori **olsa/ise, eken** ve **-dır/-tır** şekillerinde ortaya çıkar. Birinci şekil, şart anlamını ifade eder ve isim soylu kelimelerle, zaman tabanlarıyla ve kiplerle (emir ve şart kiplerinin dışında) birleşir. Örneğin; **Kerim mında olsa/ise** ‘Eğer Kerim buradaysa’. **Biz ketmeli olsaq/isek**. İkinci şekil (eken), bilgilerin tam olmayan gerçekliğini veya sonuçlara göre belirlenen bilgileri ifade eder. Örneğin; **“Poçta mına şu eken** ‘Postahane, galiba, şudur (bina)’, **Sen koyge ketecek ekensiñ** ‘Sen köye gitmeye (meğer) hazırlanıyormuşsun’ vb. **-dır** şekli ile ortaya çıkan **sübjektiflik** pekiştirmenin kesinliğini veya kararsızlığı ifade

eder. **-dır** eki, adlarla ve bildirme kipinin bazı zamanları ile birleşir. bkz. şimdiki zaman: **Suv qoyadır dep belledim** ‘Belki su dolduruyorsun diye düşündüm’; öğrenilen geçmiş zaman: **Sen oña kelgensiñdir, şay degilmi?** ‘Sen galiba onlara gelmişsindir, değil mi?’ vs.

Kırım Tatar lehçesinde **kerek** ‘gerek, lâzım’ ve **kerek** ‘gerekli, zarurî, gereken’ sesteş sözcükleri bulunmaktadır. Onlardan ikincisi yalnız aşağıdaki şekillerde çekimlenir: Geniş zaman– Tekil I.ş. **kerekirim** ‘gerekliyorum’, II.ş. **kerekirsiñ** vb.; olumsuz şekli. **kerekmem, kerekmezsiñ** vb.; gelecek zaman– Tekil I.ş. **kerekeceğim** ‘Ben gerek olacağım’ vb. Buna uygun olarak olumsuz şekil de oluşmaktadır. **-an** sıfat fiili: **kerek-en** ‘gerek’. **Kerek** sözcüğü ile oluşan terkip: mastar+**kerek** (bütün kişilere göre) – **çalışmaq kerekmen** (-im değil) ‘Ben çalışmalıyım’ vb. **Şart kipinin şimdiki zaman tabanı+kerek** şekli, muhakkak bir olasılığın verilmesi için kullanılır. Örneğin; **Qasım olmalı**.

İsimlerden türemiş eylemlerden eklerle sözcük türetilmesi, **-la, -lan, -landır ve -laşdır** işlevli çok kullanılan eklerin yardımı ile yerine getirilmektedir. Adı geçen eklerden ikinci ve üçüncüsü geçişsiz eylem, diğerleri ise geçişli eylem yapar. Örneğin; **baltala–balta**’dan, **dalgalan–dalga**’dan, **guzelleş–guzel**’den vb. Çok kullanılmayan ekler; -(a)l/-(e)l, -ar/-er-, -ay/-ey-, -ıy/-iy-, -a/-e/-ı-..., -q/-k-, -sa/-se/-sı-..., -n/-t vb. Ses taklidi yapma ekleri: **-qır...** vb. Örneğin; **con-el-** ‘yönelmek, yollanmak’, **aq-ıy-** ‘gözlerini kapamak’ **aq** ‘dan’ ‘göz akı’, **zor-uq-** ‘fazlaca yorulmak’ **zor**’dan ‘gayret, çaba’, **ad-a-** ‘ad koymak, adlandırmak’ **at**’dan ‘ad, isim’ vb. Karakterin defalarca yapılan verimsiz şekilleri: -la/-le- –**siypa-la-** ‘okşamak’; -qala/-kele-, ğala/-gele-; **tart-qala-** ‘çekiştirmek’; **mala/-mele-** – **dög-mele-** ‘sallamak’; **-(i)qala/-(i)kle-**; **ite-kle-** – ‘itekle-’.

Çatı şekillerinden dilbilgisel olarak kullanım sıklığı olan ettirgenlik ve edilgenlik gibi eylem çatıları, belli bir ölçüde de işteşlik eylem çatısı tamamen gelişmiştir. Eylemin çatı ekleri, olumlu eylem gövdelerine eklenmektedir.

Eylemin ettirgenlik çatısı aşağıdaki eklerle sahiptir:

1) Çok kullanılan ekler: **-t-** sondaki sesi ünlü veya **l** olan gövdelerde (tek hecelilerin dışında), **-dır/-tır...** diğer gövdelerde; **diñle-t-** ‘dinlemeye müsaade etmek’, **ye-dir-** ‘yemeye müsaade etmek’.

2) Çok kullanılmayan ekler: **-qız/-kız-, -ğız/-giz-**; **kir-giz-** ‘girmeye zorlamak’, **-ar/-er, -ır/-ir:** **iç-ir-**; **-sat/-set-**; **kir-set-** ‘yerleştirmek, içeri sok-’. Eylemin ettirgen çatı ekleri, tarihî bakımdan da sözcük türetilmesinde uygulanarak, geçişsiz eylemlerden geçişli eylem oluşturmuştur: **qorq-ut-**

'korkutmak, ürkütmek', **qorq-uz-** 'tehdit etmek' **qorq**'dan, **ol-dür-** 'öldür' **ol**'den 'ölmek' vb. Eylemin çatı eki ile oluşan birleşmeler aşağıdaki şemaya göre dizilir: Özne (hareketin yapılmasını teşvik eden), nesne yönelme ad durumunda (hareketi yapan), nesne yalın ve yükleme ad durumlarında (hareketin objesi), yüklem: **Men oña kereken cevabını yazdırdım** 'Ben ona gereken cevabı yazdırdım'.

Edilgen eylem çatısı, aşağıdaki eklerle kurulur: **-(ı)n...** sondaki sesi ünlü veya **l** ünsüzü olan eylemlerden: **aşa-n-** 'yenmiş' ve diğer gövdelere ise **-l** eklenir: **aç-ıl-**. Edilgen eylem çatısı, gerek geçişli gerekse geçişsiz eylemlerden yapılabilen şekillerde belirsiz bir şahsî hareketi ifade eder: **Çoqça bar-ıl-dı (bar-'tan 'yürü, yürümek') 'fazla yüründü'**. Dönüştü ve edilgen eylem çatı eklerinin yardımı ile birçok pasif eylemler yapılır: **at-ıl-, kır-ıl-**.

Edilgen birleşme aşağıdaki şemaya göre dizilir: Özne (hareketin hedefi), **tarafından** kelimesi ile kullanılan nesne (hareketi yapan), yüklem: **Bu karar ukümet tarafından kabul olundu**.

Dönüştü eylem çatısı, **-(ı)n** eki ile yapılır: Adı geçen ek, fazla olarak pasif eylem, daha az ise dönüştü, bazen de hızlı hareketi ifade eden eylemler yapar: Dönüştü **gizle-n-**, pasif **başla-n-**, hızlı hareket ifade eden **tep-in-** 'tepmek, kış atmak'.

İşteşlik eylem çatısı, **-(ı)ş...** ekinin yardımı ile çoğu zaman karşılıklı anlamına sahip olan geçişli eylemlerden ve ortaklaşa anlamına sahip olan geçişsiz eylemlerden yapılmaktadır: bkz. **qaç-ış-, op-üş-** 'öpüş-'. Birçok eylemler pasif anlama sahiptir: **bula-ş-/bula-n-; il-iş-** vb.

Hareketin gerçekleşme anı ve şekilleri, **-a/-ıp** ulacının yardımcı eylemlerle birleşimi aracılığı ile ifade edilmektedir. Hareketin basamaklarını (safhaları) ifade eder.

1) Harekete yakınlık: **-a+yaz- -az qalıp (az kaldı) ala yazdım** 'Ben nerdeyse alacaktım';

2) Başlangıç, harekete hazırlık: **-a/-ıp+başla-: ala/alıp başla-** 'almaya başla-'; **-ıp+otur-, alıp otur-** 'almağı kabullenmek' (ne ise);

3) Hareketin gidişi:

a) Onun belli istikamette gelişimi: **-a/-ıp+bar-; qısqara-/qısqarıp bar-** (gittikçe kısal-) 'kısalmağı';

b) Daha önce başlanmış bir hareketin devam etmesi: **-ıp+kel-; yaşap kel-** 'yaşamı devam ettirmek' (anlatım anına göre);

c) Hareketin değişmezliği veya daîmiliği: **-a/-ip+tur-**; **baqıp tur-** ‘bakmaya devam et-’; **-ip otur-, oynap otur-** ‘oynaya durmak’; **-ip cur-, aldatıp cur-** ‘devamlı yalan söyle’;

4) Hareketin devam etmesi: **-a+ber-, kule bersin!** ‘bırak gülmeye devam etsin!’;

5) Hareketin tamamlanması: **-ip+bitir-, ala bitir-** ‘almayı bitir’; hareketin tamamlanması ve başka bir duruma geçişi; **-a/-ip+ket-** (pasif eylemlerde) **qıza ket-** ‘sinirlenmek’ **kız-**’dan ‘kızmak’;

6) Sükûnete geçiş (durum eylemlerinden): **-a/-ip+qal-, -yuqlap qal-** ‘uyuya kalmak’.

Hareketin miktar niteliği:

1) Onun bütünlüğü: **-ip+çıq-, alıp çıq-** ‘almak (her şeyi);

2) Çabukluk: **-ip al-, qapın al-** ‘çekip çıkarmak’;

3) Bir defa yapılan hareket: **-ip+al-, -türtip al-** ‘itmek’; **ip taşla-, -aytıp taşla-** ‘telâffuz etmek’; **-ip ciber-, aytıp ciber-** ‘telâffuz etmek’; ‘bazen söylemek, beklenmedik bir şekilde söyle-’,

4) Bir defa ve çok defa yapılan hareket: **-a/-ip+ber-, -ala/alıp ber-** ‘alıp ver-, almak’.

Ortaç ve eylemlilik (mastar): Tam bir ortaç şekli olarak **-r** geniş zaman aoristi ortaya çıkmaktadır. Adı geçen ortaç herhangi bir hareketin (durumun) özelliğini, niteliğini ifade eder: **aq-ar** (suv), **öl-mez (qaramanlık)** ‘ölmez’ (kahramanlık). Ortaç ekleri: **-qan/-ken, -ğan/-gen, -acak/ -ecek, -yacak/-ycek**. Bu şekiller, hareketin yerine getirilmesini, sonucunu ve hedefini ifade eder ve iyelik eklerini kabullenir: **yaz-ğan-ım** ‘yazdığım’. **-qan-ı (-m, -n vb.) bar** ‘var’, **yoq** sözcükleri ile birleşerek, hareketin kararlı bir onayı veya inkârını ifade eder: **kor-gen-im bar** ‘Evet, ben gördüm’, **kor-gen-im yoq** ‘Evet ben görmedim’. **-qan** şekli, aynı zamanda yakın geçmiş zaman ortacı anlamına sahiptir: **yaz-ğan** ‘yazan’. **-acak/-ecek** ekleri ile yapılan şekiller ise gelecek zamana ait olan bir hareketi ifade eder: **qalteceğimizni (qay eteceğimizni** den) **bilmeymiz** ‘biz ne yapacağımızı bilmiyoruz’. Bu şekil, ortaç anlamında hareketin gelecekte olabilirliğini veya tahmin edildiğini ifade eder: **ol-ma-ycak şey**. **-acak/-ycak** ortacı, **değil** sözcüğü ile birlikte katî bir kasıtlı inkârı ifade eder: **al-acak değilim** ‘almayacağım’.

Hareketin adının aynı eylemlilik (mastar) şekilleri, aşağıdakilerdir: **-maq/-mek, -ma/-me ve -v/ -uv/-üv**. Birinci şekil, eylemliği oluşturur ve çekimlenebilir. Diğer iki şekil ise iyelik ekleri ile birleşir ve **işini bilüv, ket-**

me-m için tipinde terkipler yapar vb.

-qan, -r, -acak/-yacak ortaç ekleri, **ol-** eylemi ile birlikte kullanılarak hareket eden şahsın durumunun değişikliğini ifade eden ‘birleşik terkipler’ yapar. Birleşik terkipler, prensipçe, çekim örneğine sahiptir. **-r** birleşik terkibi, daimî (veya alışılmış düzenli) bir duruma geçişi ifade eder: **Qartlıqta oqur yazar oldım** ‘İhtiyarlıkta okur-yazar oldum’. Olumsuz şekli, öncekinin aksi olan bir duruma geçişi ifade eder: **Areket etmez oldılar. -acak/-yacak** birleşik terkibi, herhangi bir durumun değiştirilmesine hazırlık anını ifade eder: **Sen ne yapacak bolasın?** ‘Sen ne yapmaya hazırlanıyorsun?’. **-qan** birleşik terkibi, hareketin sonuçlanmasına geçişi ifade eder: **Ne koŕgen olsam, onı aytam** ‘Ben neyi gördüysem, onu söylerim’.

Ulaç:

1) **-(ı)p/-(u)p** umumî ulaç, (**-may/-mey** olumsuzluk şekli, **-a/-e/-y** ulacından oluşur) birbirinin ardınca gelen iki hareketi ifade eder (**yatıp dinlen-**) ve o diğer ulaçların de yerine geçebilir: **Brakovşik olup çalışmaq** ‘kontrolörlük yapmak’;

2) Tarz hareket zarfı olarak kullanılan ulaç: **-(y)araq/-(y)erek** (Konuşma... **-(y)araqtan/-yerekten**) **kul-erek aytmaq** ‘gülerek konuşmak’; **-madan, -meden** olumsuzluk şekli: **bil-meden** (veya **bil-meerek**); **-a/-e, -y** ikilemeli ulaç, çok defa veya uzun bir sürede yapılan hareketi ifade etmek için ortaya çıkar: **laf ete ete qezmek**;

3) Zaman zarfı olarak kullanılan ulaç: **-qanda/-kende, -ğanda/-gende** ‘o zaman...’, **-qanca/-kence, -ğanca/-gence** ‘henüz değil’, ‘o zaman’, **-mayınca/-meyince**; **-(a)r-maz/-mez** olumsuzluk şekli; aynı zaman anlamında **-dımı/-dimi** şekli kullanılır. Ulaç terkibi ve zaman ifadesi: **-qandan evel/burun** ‘madan önce, zamana kadar’; **-qan soñ** ‘dıktan sonra’; zaman hududu, **-qanğa/-kenge//ğanga/-genge qadar, qanca; -qandan/ğandan berli** ‘... dıktan beri’, **-qanı/-keni//ğanı/-geni kibi** eklerinin ve ona eşanlamlı olan **-(a)r-maz** zarf-fiilinin yardımı ile ifade edilir.

§ 12. Zarf. Çok kullanılan ekler: **-ca/-ce, -ça/-çe**, eklerinden türemiş ekler: **-casına/ -cesine, -çasına/-çesine** (basit veya iyelikli şeklindeki adlardan türemiş); **semantika-ca** ‘anlamsal’, **mence(sine)** ‘bence’. Sözcükleşmiş şekiller: **-layın/-leyin** zaman zarfı; **aqşam-layın** ‘akşamleyin’, **-ın...: yaz-ın**, yirmi dört saatin kısımlarının adlarından türemiş iyelik şekillerinin çokluğu: **sabah-lar-ı, kundüz-ler-i** vs.; tarz hareket zarfı anlamında; **-na/-ine: aqs-ine/ters-ine; açıq-tan, bir-den**; yer zarfı: **-mın-da**

'burada', **anda** 'orada', **qayda** 'nerede', 'nereye' vs. Zarfların birçoğu, Arapça şekillerine bağlıdır: **şahsen, bázan**, 'acaba'.

§13. Yardımcı sözcük öbekleri (Edatlar): Gramer görevli **edatlar**, aşağıdaki gruplara bölünmektedir:

1) Yalın ad durumunda kullanılan edatlar, tekrarlama, ilâve edilme ifade eder: **sayın, kun sayın** 'her gün';

2) Yalın ad durumunda (isim veya eylem adlarında) veya ilgi ad durumu ile (üçüncü şahıs zamirlerinde) kullanılan edatlar aşağıdaki anlamları ifade eder:

a) Birliktelik ve topluluk: **-ile (-la/-le), -nen** 'ile, aracılığıyla',

b) Benzerlik ve andırış: **kibi**,

c) Amaç: **-içün** (kısa şekli, çün).

3) Yönelme (datif) ad durumu ile kullanılan edatlar aşağıdaki anlamları ifade eder:

a) Zamanda veya yerde hareketin istikametini veya noktasını, sınırını: **qadar**, miktar, yalın ad durumunda ifade edilmektedir: **eki saat kadar** (süreklilik); **doğru/taşa** 'istikamet',

b) Uygunluk ve ilinti kurma: **-kore** 'göre.'

4) Yalın ad durumunda kullanılan edatlar aşağıdaki anlamları ifade eder:

a) Zamana göre boşluktan önce gelen veya sonraki durumu: **-evel/burun** 'kadar, ... madan önce', **soñra/soñ** 'sonra'. Zaman miktarının ifade edilmesinde yalın ad durum kullanılmaktadır: **beş kuñ soñra/soñ**;

b) Zamanın sayılmasının başlangıç noktasını: **berli/başlap/itibaren**;

c) Sebep: **sebeb/otrü: şundan sebep/otrü** 'buna göre';

d) İstisna: **başqa/ğayrı** 'bu yerden başka/gayrı.'

Yardımcı adlar, iyelik ekleri ile yönelme, bulunma ve çıkma ad durumlarında kullanılmaktadır: **ustü-ne, ustü-nde; ustün-den; astı-na (-nda/-ndan)** 'altına, altında, altından'; **tübü-ne (-nde, -nden)** herhangi bir şeyin dibini ve temelini göstermek için; **ogü-ne (-nde/-nden)** '(dolaysız olarak) neyin ise önünde'; **art-ı-na (-nda)** 'arkasına, arkasında', **artı-ndan** 'arkasından'; **içi-ne (-nde); içinden; yanaşası-na (-nda/-ndan)** '(dolaysız) yanında'; **yanı-na (-nda/-ndan)** 'yanında, başında, yakınında'; **qarşısı-na(-nda/-ndan); başı-na(-nda/-ndan): iş başında; aylanasına (-nda/-ndan)**

'etrafta, çevrede'; **ortası-na (-nda/-ndan); arası-na (-nda/-ndan); boyu(nca); oğruna** 'için'; **tarafından; mucibince** 'göre', 'uygun olarak'; **qararlarında** 'kadar (zaman üzerine)' vb.

Bağlaçlar:

1) Bağlama: **ve, nen/ile; em** 'hem', **em de, ve em de;** yaygın olan bağlama bağlaçları; işaret etme anlamsal nüansı ile: **em.....em de** (veya **ve em de**) 'hem....hem de';

2) Karşıtlık: **lâkin, ama** karşıtlığın güçlenmesi ile; **yoqsa/yaxut/yada;** genişlenmiş şekilde: **ya...yaká...ká** veya **de.....de, kimerde.....kimerde** 'bazen.....bazen';

3) Sebep: **çünkü, madamki;**

4) Şart: **eger;**

5) Olumsuzluk: **ne.....ne.**

Edatlar:

1) Bağlama: **da/de;** Şunu al da get;

2) Karşıtlık: **ise;**

3) Şiddetlendirme ayırıcı: **amma** (önde kullanılan)/**bile** (sonda kullanılan); **ta** 'daha': **ta balalıqtan berli** 'daha çocukluktan beri'; **tap/tam: tam bu sırada;**

4) Detaylaştırıcı: **yani;**

5) Kuvvetlendirme: **-çi, -sana** (bkz. Emir kipi); **da: ya men insanım da; ki – em oyle sızlay ki; endi–ne bilmeyim endi** 'artık nasıl bilmeyelim'; **şu –tokta şımı!** 'dur'; **yoqsa(m) – qulaqlarım çınlay yoqsa(m)** 'Yoksa kulaklarım mı çınıyor';

6) Olumsuzluk: **degil.**

§ 14. Ünlemler:

aman, ax, ay (takdir edildiği, istek ve memnuniyet bildirildiğinde), **ey, op, saqın, qana, baqayım/koreyim, qa** (hayret, sevinç bildirildiğinde), **aydı(ñız).**

Taklidî sözcükler: Bunlar doğadaki sesleri yansıtmaya yönelik, eşyaların durumunu bildiren sözcüklerdir. Başlangıçta onlar, tek heceli bir yapıya sahiptirler: ünsüz+ünlü+ünsüz veya ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz. Adı geçen sözcükler, tek bir eylemi ifade eder. Örneğin; **pat, gür** (gürültünün

yansıması), **yalt** (parılının yansıması), **şıp** (ansızlığı ifade etmek için) vb. Daimî olmayan, beraber olmayan ve çok defa tekrarlanan olayları ifade etmek için köken, ikileşir ve ünlü ses burada “u”ya çevriler: **pay-puy** (düzensiz bir gürültünün yansıması), **yalt-yult** (düzensiz parılının, ışık lekelerinin oynayışı), **tım-tım, cılp-cılp** (kelebeklerin görünüp kaybolması) vb. Sürecin geçişi, **-ır/-ıl...** unsurlarının çift köklere eklenmesi yolu ile verilmektedir: **şapıl-şupul** (herhangi bir işin yapılmasının yansıması), **qıbir-qıbir** (kaynama hareketinin yansıması). **-ır** eki ile yapılmış gövdeden **-tı/-ti, -dı/-di** eki ile isimler yapılmaktadır: **gurül**’den **gurülti**, **mañır**’dan **mañırtı** ‘meleme’.

§ 15. Söz Dizimi:

Kırım Tatarcasında iki çeşit sözlü irtibat mevcuttur: Morfolojik ve Sentaktik. Birincisi, sözcüklerin değişimi ve sözcük türetilmesinin analitik biçimleri, ikincisi ise sözdizimsel ilişkilerin ifade edilmesi için hizmet eder. Analitik biçimler, birleşme veya tamlama aracılığıyla yapılmaktadır. Sözdizimsel irtibatlar, aşağıdaki biçimler veya onların biri aracılığıyla ifade edilmektedir.

1. Sözcüklerin yerleşimi:

a) Tümcede sözdizimi, yani sözcüklerin çeşitli pozisyonlardaki kullanımı gerek yüklem (predikatif), gerekse adjektif (sıfat) ilişkilerinin ifadesi biçimidir. Burada sözdizimsel olarak tamlayan durumda olan bileşen tamlanandan önce yer alır: Belirtici belirtilenden, nesne, tümleç veya zarf tümleci yüklemden önce gelir.

Çeşitli tümce içeriklerindeki söz dizimi: Özne – zaman zarf tümleci (veya zaman zarf tümleci – özne) – yüklem; özne – nesne/dolaylı tümleç – yüklem; özne – zaman zarf tümleci – nesne/dolaylı tümleç – yüklem; özne – zaman zarf tümleci – yer tamlayıcısı – nesne – yüklem; özne – zaman zarf tümleci – yer tamlayıcısı – dolaylı tümleç – nesne – yüklem; özne – zaman zarf tümleci – yer tamlayıcısı – dolaylı tümleç – zarf tümleci – nesne – yüklem. Özne ile yüklem yerlerinin değiştirilmesi, tümceyi sıfat tamlamasına çevirebilir. Örneğin; **ava serin** ‘hava serindir’ ve **serin ava** ‘serin hava’.

Sözcük, mantıkî vurgu ile yüklemden önce yer alır: **Bugün toplantı kulüpte olacak** ‘Bugün toplantı kulüpte olacak’.

b) Tamlama aracılığıyla sözcüklerin bağlılığı: Belirtici, isim veya eylemle tamlama aracılığıyla birleşmektedir. Dilbilgisel bakımdan bir cinsten olan tümce ögeleri, aynı tamlama modeline göre birbirine bağlı olurlar: **Bağçamızda üzüm, incir, ilya, er şey bar.**

2) Tümcedeki sözcükler arasındaki idare alâkası, eylem, isim ve sıfatlarla bağlı (tamlayan) durumundaki sözlerin ad durumu ekleriyle kullanımı, aynı zamanda çekimlenen diğer şekillerdeki tamlayan sözcüklerle yerine getirilmektedir.

3) Tümcedeki sözcüklerin birbiri ile uyum sağlaması, ancak birinci ve ikinci kişilerde, kişiye, aynı zamanda tekilliğe-çoğulluğa göredir: Söz konusu uyuşma ilişkisi tümcenin öznesiyle yüklemi arasında olur: **Sen özüñ qabaatlısıñ** 'sen kendin suçlusun'. Uyuşma ilişkisi, III. kişide kişiye göre gerçekleşir: **Künler, aylar böyle keçti**. İsim tamlamasının öğeleri arasındaki isimler, çoğulda birinci ve ikinci kişilere göre uyuşmaya da bilir: **Siziñ balalar (iñiz)**.

Kelime gruplarının temel tipleri, söz dizimi muhtevalarına göre birbirinden farklı olarak görülmekte ve belirtici (sıfat), tümleç, belirtici-tümleç gruplarına ayrılmaktadır.

Tamlamalar, isim birleşmeleri ve sıfat sözcük öbekleri+isimler şeklinde görülmektedir. İsimlerden yapılan birleşmeler, üç şekle sahiptir:

- 1) Her iki bileşeni ek almadan kullanılanlar;
- 2) Belirtisiz isim tamlaması;
- 3) Belirtili isim tamlaması; iyelik ekleri ikinci bileşene gelirken, birinci bileşene ise ilgi ad durum eki eklenir.

1. Birinci biçimde tamlayan aşağıdakileri ifade eder:

a) Eşyanın ölçüsünün ve yapıldığı malzemenin adı: **baqır tencere, uc araba odun;**

b) Benzeyişe, cinse, milliyete, unvana, göreve, meşguliyete vb. göre kişilerin (özel isimlerde) adlandırılması: **Oçappe İslâмова 'Öğretmen İslâмова', Çingene Ahmet, çiberekçi qart** 'çiybörekçi ihtiyar', **tilki kadın**. Akraba adlarının belirticisi olarak özel adlar ortaya çıkar: Fatma apay 'Fatma abla'.

2. İkinci biçimde tamlanan belirginleşir:

a) Onun diğer eşyalarla (olaylarla) daimî ilişkilerine göre: **kireç kesegi; edebiyat ocası; ev masrafı; oktábr bayramı; suv degirmeni;**

b) Onun bileşenlerinden biri ile ilişkisine göre: **birlik arteli; baaf kelüvi, "ketmek" fiili.**

3. Üçüncü biçimde tamlayan dilbilgisel iyelik eki ile belirginleşir ve aşağıdaki anlamları ifade eder:

a) Eşyanın eşyaya ait olması: **Margubeniñ fistanı** ‘Margubanın elbisesi’; II. unsurun tüme ait olması- **armutniñ qokulısı**;

b) Eşyanın eşya ile daimî ilişkisi: **tilkiniñ quyruğu**;

c) Eşyanın kendi taraflarından biri ile ilişkisi: **Qırımniñ dülberliği** ‘Kırım’ın güzelliği’; **adamniñ degeri** ‘insanın degeri’ vb.

Birinci ve ikinci tip birleşmelerde tamlayan ve tamlananların arasına diğer sözcüklerin girmesi mümkün değildir. Üçüncü tip birleşmelerde ise bileşenlerden her birinin özel belirticisinin kullanımı mümkündür: **ötken yılın büyük muvafakiyetleri** ‘geçen yılın büyük başarıları’.

Sıfat sözcük öbekleri, isimden oluşan sıfat tamlamalarından, sıfatlardan ve zamirlerden veya zarf+isimlerden (**axmakçasına yalan**) yapılabilir. Adı geçen birleşmeler, aynı zamanda çok düz bir şekilde dizilen birkaç adjektif sözcük+isimle de oluşabilir: **okuvğa ketgen bu dört yaş yigid** (sıfat-fiil+zamir+sayı+sıfat+isim).

Mastar birleşmeleri tâbi eden durumundaki eylemden ve bağımlı olan tümleç niteliğindeki sözcüklerden oluşur:

1) **Çabuk davranmaq** ‘çabuk hareket etmek’;

2) **Korer-kormez sevinmek; omür boyı inanmaq** ‘ömür boyu inanmak’.

Nesne birleşmeleri, eylemden ve ad durumundaki idare edilen addan oluşur. (İlgi ad durumu dışında); **yol curmek** ‘yol geçmek’, yönelme ad durumunda: **eve qaytmaq**, yükleme ad durumunda: **erini bilmek**, bulunma ad durumunda: **‘sözünde qalmak**’ çıkma ad durumunda: **fırsattan faydalanmak**.

Datif grubu: yönelme ad durumu; **işke aves** ‘işe hevesli’, **osümliqe bay** ‘zengin bitkisel örtü’ ve sahip ablatif grubu; çıkma ad durumu: **açlıktan ölüm, bundan beter** vb.

Sondaki model üzere karşılaştırma derecesinin ifadesi yapılır: Karşılaştırma eşyası (özne) –karşılaştırılan (dolaylı tümleç çıkma ad durumunda) – karşılaştırma belirtisi (yüklem): **sen ondan işkirsniñ** ‘sen ondan çalışkansın’. Aynı yöntemle üstünlük derecesinin şekillerinden biri yapılmaktadır: **guzelden guzel** ‘en guzel’.

Ş 16. Basit tümcenin temelini tümcesel bileşenler arasındaki yüklemsellik ilişkisine (yargı ve sübjektif yaklaşıma göre) dayanan ifade modelleri oluşturmaktadır:

1) Analitik (yazı dilinde ancak 3. kişide) – **ortalıq** (özne) **qaya** (yüklem) ‘etraf kayalıktır’; konuşma dilinde özne ve yüklem 1. ve 2. kişilerde kullanılabilir: **men brigadir** ‘ben şefim’;

2) Sentaktik (1. ve 2. kişilerde) – **aqlısıñ** ‘hakkısın’;

3) Analitik -sentaktik – **sen aqlısıñ** ‘sen hakkısın’.

Özne ve yüklem tümcenin temel bileşenleridir.

Tümce, yapısına göre kısa ve geniş, tümcesel bileşenlerinin kullanımına göre ise tek içerikli ve çift içerikli olabilir. Tek içerikli tümceler, aşağıdakilerden oluşmaktadır:

1) Kişisiz – **Bizde şay aytıla** ‘Bizde böyle söylenir’;

2) Belirtisiz kişili tümceler – **Bizde şay aytalar** ‘Bizde böyle söylerler’;

3) Ad tümce: **Zal. Royal. Çiçekler.** ‘Salon. Piyano. Çiçekler’. İkinci derecedeki, dolayısıyla özne ve yüklem dışındaki tümcesel öğeler kullanıldığında (nesne, tümleç vb.) tümce basit, geniş bir yapıya kavuşur.

Cümle, tam ve eksik yapılarda (büyük çoğunlukla diyaloglarda) olabilir. –**Men isterdim... (Sözümü kesip)** ‘Sözümü keserek...’

Tümcesel bileşenler, tek veya grup hâlinde, yani aynı cinsteki dilbilgisel birimler olarak kullanılabilir. Eğer aynı cinsteki tümcesel bileşenlerin her birinin özel bir ayrıcalığı söz konusu değilse, o zaman bileşenlerin sonrakine gereken dilbilgisel biçim eklenir. **Bu zenginlik, güzelliğinden** (çıkma ad durumu) **faýdalandı tek olar** ‘Bu güzellik ve zenginlikten yalnız onlar yararlandılar’.

Ara sözler ve hitaplar tümcenin yapısını bozmaksızın içeriğinde yer alır: **Ebet** (ara söz), **cail edi** ‘Elbette, o cahil idi’; **Bilesiñ, tuvganım** (hitap), **ayrıldım men senden** ‘Biliyor musun sevgilim, ben senden ayrıldım’.

§ 17. Kırım Tatarcasında sıralı bileşik tümceler ve asıl bileşik tümceler mevcuttur:

Sıralı bileşik tümceler aşağıdaki türlere bölünmektedir:

1. Parçalı bağlama usulü ile bağlanan sıralı bileşik tümceler yüklemli, şahıslı ve olarak kullanılan sözcüklerden oluşur.

a) Şahıslı yüklemli (özne ve yüklemli mantıkî yapıya ve öznel yaklaşıma göre belirlenen) tümceler, bağlaçlı ve bağlaçsız olarak kullanılabilir: Bağlaçsız – **Kolxozda egelence aqşamları teşkilâtlandırıla,**

dram togerek azaları kontsert bereler ‘Kolhozda eğlence geceleri düzenlenerek, dram derneği üyeleri konser veriyorlar’; Bağlaçlı tümceler **ve, em, ‘hem’** bağlaçlarının ve **da/de, ise, a** edatlarının aracılığıyla biçimlenir: **Mektepniñ mudiri yoq, ocalar da teknil degil.**

b) Ulaş tümceleri: **Vıstavkomda beş aza olup, bularnıñ üçü daimiy surette çalışsa** ‘Sergide beş üye var, onlardan üçü düzenli bir şekilde çalışmaktadır’.

2. Bölüştürme tümceleri **ya...ya (da), yoksa** karşıtlık veya beraberlik bağlaçları aracılığıyla biçimlenir: **Ya men beririm, ya o.**

3. Karşıtlık tümceleri bazen yalnız semantiğine göre, bazen de **lâkin, ama, faqat** bağlaçlarıyla, **da/de, ise** edatları ve bağlayıcı sözlüklerle biçimlenir: **Sen maña söz berdiñ, endi quyruq burğanıñ ne?** ‘Sen bana söz verdin, şimdi niçin vazgeçiyorsun?’ **Paluba rıqmariq boldı, içerdeki yerler ise bom-boş** ‘Güverte tam olarak doldu, içerideki yerler ise bomboş’.

Bileşik tümce yan tümcelerin sözdizimsel fonksiyonlarına göre sınıflandırılmaktadır. Adı geçen tümceler, yalnız anlamsal olarak veya dilde ortaya çıkan biçimsel-anlamsal bağlılığa göre ayırt edilmekte olup, yan tümcenin yüklem biçimiyle, bağlaçlarla veya her ikisiyle ifade edilir.

1. Yüklemsel (mantikî yargı ve öznel yaklaşıma göre) ve öznesel tümceler:

a) Yüklemsel tümceler (Temel ve yan tümcelerin yüklemeleri eylemle ifade edilir.) –**Al bu ki, olarnı qurslarğa avuşturmaq kerek edi** ‘Durum budur ki onları da **sınfa geçirmek** gerekirdi’;

b) Öznesel (temel tümcesi bütünüyle öznenen veya özne gruplarından oluşan) tümceler. **Çok şükür ki, oña bir şey olmadı.**

2. Nesnel tümceler:

I. Anlamsal bağlılık ile –**Endi ne olur bilmem** ‘Artık ne olacağını bilmiyorum’;

II. Biçimsel-anlamsal bağlılık ile:

a) **de-** eylem biçiminin yardımı ile: Yan tümce –Dolaysız söz (anlatım): “Biz saçuvğa azırmız” deyler ‘Onlar biz ekime hazırız diyorlar’; **dep** ulacı, konuşma ve düşünüş eylemleri ile birleşerek, nesnel yan tümceyi dolaysız söz biçimine sokar; **dep** ulacı, konuşma (düşünüş) anlamından uzak olunca, onun anlamı ve dolaysız söz (başkasının olduğu gibi, değiştirilmeden verilen sözü) daha da biçimsel bir kullanım niteliğine kavuşur. Örneğin: **Irğat–yoq–dep cevap bergen** ‘Iragat yok diye cevap verdi’ (dolaysız söz – anlatım);

Men o vaqıtta bugunki kuñlerni korermen dep aslı tüşünmey edim ‘Ben o zaman bugünkü günleri görürüm diye hiç düşünmemiştim’ (**dep** edatı hâline gelmiştir);

b) **ki** bağlacının yardımı ile: **Emin ol ki, seniñ gūnañnı men evelden saña bağışladım** ‘Emin ol ki, senin günahını önceden sana bağışladım’; **şunu/şurasını** bağlayıcı sözcüklerinin birleşmesi ile: **Şunu qayd etmek kerek ki, er şey azır** ‘Şunu vurgulamak gerekmektedir ki, her şey hazırdır’.

3. Sıfat (belirteç) tūmceler:

1) Bağlayıcı sözcük ve ifadelerle (**öyle bir, o qadar, nasıl**) birleşmede ortaya çıkan anlamsal bağılılıkla: **O öyle kulkü qoparğan, amma koylüler koq gurley bellegenler** ‘O öyle gülmüş ki, köylüler gök gürlüyor sanmışlar’;

2) Biçimsel-anlamsal bağılılıkla: **Onu daa tüşüneceğim cevabını berdi** ‘O daha düşüneceğim dedi’.

4. Karşılaştırmalı tūmceler. **Evelde bu koyde bir oca olğan olsa, şimdi 12 oca bar** ‘Önceden bu köyde bir hoca varsa, şimdi 12 hoca var’.

5. Tūmleçsel tūmceler.

1) Şart tūmcesi:

a) Gerçek şart tūmcesi; yan tūmcenin yüklemi şart kipinde kullanılır+**eğer** bağlacı, temel tūmcenin yüklemi bildirme kipinde kullanılır: **Eğer kerek olsa silâ astında turmağa azırım** ‘Eğer gerekirse ben elime silâh almağa hazırım’; anlamsal olarak ifade edilen gerçek şart tūmcesi: **Kordi otü patlar** ‘Eğer o görürse, ödü patlar; Aynı yapı +**madamki** bağlacı: **Madamki, qart degenler, demek o kerçekten de kart** ‘Eğer ihtiyar demişlerse o gerçekten ihtitardır’. **-qan alda / takdirde** eylemsel ad birleşimi biçiminde: **Ava yaxşı olmağan alda (veya takdirde) evden çıkma!** ‘Hava iyi olmazsa, evden çıkma’.

b) Gerçek olmayan şart tūmcesi; yan tūmcenin yüklemi şart kipinin geçmiş zamanında biçimlenir, temel tūmcenin yüklemi belirsiz geniş zamanın hikâyesi şeklindedir. Yan tūmcenin yüklemindeki **edi** cevher eylemi düşebilir: **İşni biz özümüz yapsaq (edi), vaziet daa yaxşı olur edi** ‘Eğer biz işimizi kendimiz yapsaydık, durum daha iyi olurdu’.

c) Şart şekli farklı anlamlarda ifade edilmektedir: Kuvvetlendirici, sınırlayıcı **-Çuvalda olsa olsa 50 kilo boğday bar** ‘Çuvalda olsa olsa 50 kilo buğday bar’; daha doğru uygunluk **nasıl –neday** bağlayıcı sözcükleri ile birleşmede ifade olunmaktadır: **İnstruksiyada nasıl yazılğan olsa men de**

oña köre stanoknı tüzeltirim ‘Yönergede nasıl yazılmışsa, ben de ona göre düzeltirim’; zaman anlamında –**Aqşam olsa evden beraber çıkar, doğru koynıñ çetine barır edik** ‘Akşam olunca evden birlikte çıkıp, köyün kenarına giderdik’.

2) Teslim ve kabul ifade eden bileşik tümceler, **sa da** şekli veya **qanı alda, baqmadan** birleşimi ile biçimlenir: **Signallar olğanı alda (olğanına baqmadan** şeklinde de olabilir) **kereken tedbirlerini almadıq** ‘Sinyal olduğu hâlde biz hiçbir tedbir almadık’.

3) Hareketin ölçüsünü, tarzını ve durumunu ifade eden tümceler:

a) Hareketin kalışını ve tarzını ifade eden tümcelelerin bileşenleri, **öyle** bağlayıcı sözcüğü aracılığıyla birleşir: **Öyle tartqan, candan suvğa tüşken** ‘Öyle çekmiş ki, uçurumdan suya düşmüş’; aynı şekil+ki bağlacı; zarf-fiil şekli aracılığıyla: **1600 tonna pamuq teslim etilip, senelik plan eda etilgen** ‘1600 ton pamuk teslim edilerek, senelik plân uygulandı’;

b) Ölçü ifade eden tümceler, **o qadar/ o derece** bağlayıcı ifadesinin yardımı ile biçimlenir: **Kosa o qadar açuvlanğan, turmuşı ateş kesilgen** ‘Köse o kadar kızmış ki, tamamı kaynamaya başlamış’.

4) Zaman anlamlı bileşik tümcelelerin 20’den fazla çeşidi mevcuttur.

a) Anlamsal ilişki ile: **Kirdim, ilişe** ‘Ben girince o bana takılıyor’;

b) **Ne zaman (vaqıt)... (tek), o zaman (vaqıt)** veya **ondañ soñ** bağlayıcı sözcüklerle: **Ne zaman biz teşkilyatlı surette çalışmağa başladıq, ondan soñ (aynı zamanda tek o zaman** şekli de mümkündür) **iş yoluna mindi** ‘Ne zaman biz örgütlü olarak çalışmağa başladık, o zaman iş yoluna girdi’.

c) **-qanda** ulacı ile: **Gece olğanda Kose bay usulnen arañçığa kirgen** ‘Gece olunca Kosebay yavaşça odunluğa girdi; **degende** ulacı ile: **Tilki bir belâdan qaçtıq degende daa bugine oğrağan** ‘Tilki bir belâdan kaçıp kurtulduğunu düşündüğü zaman, başka bir belâ ile karşılaşmış’; **-qan sayın: Üzüm sararğan sayın iştaası daa ziyade arta eken** ‘Üzüm sarardıkça iştahı daha fazla artıyormuş’.

5) Maksat anlamlı bileşik tümceler **dep** unsuru ile biçimlenir: **Men bunı oqusiñlar dep gazetağa yapıştırdım** ‘Ben bunu okusunlar diye gazeteye yapıştırdım’.

6) Sebep ve netice anlamlı bileşik tümceler:

a) **Onuñ (şunuñ) için...ki** bağlayıcı birleşmelerle ve **ki, çünki, madamki,** bağlaçları ile: **Men de "evlâd" edim, onuñ için de men**

çalışқанıma karşılık aq almay edim ‘Ben de bir oğul idim, bu yüzden çalıştığıma karşılık hak almıyordum’;

b) **dep** ulacı ile: **O begenmez dep endi derviş kesileyikmi?** ‘O begenmez diye şimdi biz derviş mi kesilelim’;

c) **-qanı için** ulaç birleşimi ile: **Koy yaqın olmağanı için** (veya **olmağanıdan sebep**), **çoq yol cuşmek kerek olđan** ‘Köy çok yakın olmadığı için, çok yürümeğe gerekiyordu?’.

7) **Kelgende** ulacı ile biçimlenen irtibat ve anlayış ifade eden bileşik tümceler; **Massoviy işke kelgende, işler daa osal** ‘Kitlevî işlere gelince, işler daha da kötüdür’.

KIRIM TATARCASININ SÖZ VARLIğI

§ 18-19. Kırım-Tatarcasının sözvarlığı temeline göre Kıpçak tiplidir. Bunun yanı sıra, önemli bir ölçüde, Oğuz grubu Türk dillerinin unsurlarını da içermektedir. Bundan dolayı Kırım-Tatarcasında eşanlamlı sözcükler çoktur: **tüsg // renk** (Soldaki kısım – Kıpçak sözcüğüdür. Sağdaki kısım – Oğuz) ‘renk’ – **cez // baqır** ‘bakır’, **ald//ög** ‘ön’, **qoz//ceviz** (Arap.) ‘ceviz’, **çoçqa //domuz** ‘domuz’, **şay (şunday)//şöyle** ‘böyle, öyle’, **ciber-//yolla-** ‘göndermek’, **asra-//yetiştir-** ‘yetiştirmek’, **ayt-//söyle-** ‘konuşmak’, **endi//şimdi** ‘şimdi’, **nen//ile, day//kibi** ‘gibi’ vb. Temiz Oğuz sözcükleri: **alın (mañlay** ile birlikte), **ancaq** ‘ancak’, **alış-** ‘alışmak’, **adaq-** ‘nişanlanmak’, **ara-** ‘aramak’ vb.

Daha Altın Orda döneminde Kırım Tatarcasına geçmiş temiz Arap ve Fars alıntı sözcükleri Ekim inkılâbından sonra çok azalmıştır. Bu dönemde dile enternasyonal sözcükler, çeşitli bilimsel ve sosyal anlayışları ifade eden kelimeler girmiştir.

Kişilerin cinse göre tabakalara ayrılarak adlandırılması süreci, gelişmemiştir. Buna rağmen, benzeri adlandırma çoktan mevcuttur. bkz. **oca** ‘hoca’ ve **ocapçe (oca apte)**den) ‘Hoca Hanım’, **qart** ‘ihtiyar’ ve **qartiy** ‘ihtiyar bayan’.

Kırım Tatar sözlüğünün görünüşünde değişen son on yılın en yeni sözvarlığında, önemli ölçüde aşığıdaki sözcük türlerinin yapılması faal bir hâle gelmiştir. Bileşik sözcük tipinde **allı-taqatlı** ‘varlıklı, hâli vakti yerinde’, **et-** eylemi ve **-lan /-laş, -landır/-laştır-** vb. ekleri ile yapılan eylemlerden birçok bileşik eylemler ve eylem türevleri ortaya çıkmıştır (**kooperatifleştirmek** ‘kooparatifleştirmek’, **planlaştırmak** ‘plân yapmak, plânlamak’ vb.). Yüksek meslek okulları ve diğer okullar için çoğu sayıda terminolojik sözlükler hazırlanmıştır.

KIRIM TATARCASININ DİYALEKTLERİ ÜZERİNE KISA BİLGİLER

§ 20. Milâttan önce XIX. yüzyılda ikinci bin yıldan itibaren Kırım'ın bütün topraklarında Kıpçak kabileleri, yerleşmişlerdir. Bunu Kırım'daki eski yer adları da kanıtlamaktadır. Baydar'dan Kaf (Fedosiya)'a kadar olan deniz kıyısı bölgede ise karışık bir nüfus (Bizantyalılar, Genuezler, Ermeniler vb.) yaşamıştır. Onların oturduğu yerlerdeki yer adlarının içerisinde eski Türk yer adları yoktur. XV-XVI yüzyılda Türkiye'den, yani Anadolu'dan gelenler de gözükmeye başlamış ve burada uzun bir süre yaşamışlardır. Sonradan Kırım'ın kırsal bölgesine Nogaylar gelmişlerdir.

Adı geçen etnolengüistik olgular, Kırım'ın diyalektlere göre haritasını ve önemli bir ölçüde Kırım Tatar yazı dilinin sonraki oluşumunu belirlemiştir.

Kırım Tatarcası, üç diyalekte sahiptir: Güney (Kırsal), Orta ve Kuzey. Bunların da sınırlarında birçok ağız ve ayrı ayrı şiveler bulunmaktadır. Kırsal diyalektin kuzey sınırları tahminen Evpatoriya–Biyuk–Onlar–Fedosiya–Kerç yarımadasını içermektedir. Kuzey diyalekti ise Baydar'dan Fedosiya'ya kadar uzanan deniz kıyısı ve dağ bölgesini içine alır. Bu iki bölgenin arasındaki alanda ise Orta diyalekt otaya çıkmaktadır.

Söz konusu diyalektler aşağıdaki fonetik şekillere göre farklılık göstermektedir:

1) Başlangıçta **y~c** ses değişmesi: Güney. **yol, yel** 'rüzgâr', **yay-, yayan** 'yaya', **yiğ-, yer, yox** 'yok'; Orta. **yol, yel, cay-, cayav, cıy-** (ama **yiğın**), **yer, yok**; Kuzey. **col, cel, cay-, cayav, cıy-, cer, cok** – Demek oluyor ki bütün Güney şivelerinde: **yipek** 'ipek', **yaz-, yaqşı** 'iyi', **yıldırım**.

2) Başlangıçta **t~d** ses değişmesi: Güney. **dağ, dalğa, dat, düş-, diş, dol-, dur-**; Orta. **dağ, dalğa, dat, tüş-, tiş, tol-, tur-, durul-**; Kuzey. **tav, tolqun, tat, tüş-, tur-, de-, deñiz, derya-deñiz**,

3) Dudak benzeşmesi: Güney. **tuzlux** 'tuzluk', **çürüklük** 'çürük', **xuruluş** 'yapım, inşaat', **oldürül-, tütüncülük, köylü, kürksüz, gümüş/kumuş, oldu**; Orta. **tuzluq, çürüklük, quruluş, oldüril-, tütüncilik, koylü, kurksüz, kumuş, oldı/oldu**; Kuzey. **tuzlıq/tuzluq, çürüklük, qurılış/quruluş, oldüril-/oldiril-/ottiril-, koyli, kumuş/kümüş, oldı**.

Morfolojik şekiller aşağıdaki farklılıkları göstermektedir:

1) Kişi zamirlerinin yönelme durumunda: Güney. **mana / mǎ;**(bazen **bana**), **sana/sǎ; una/uğa**; Orta. **maña, saña, oña**; Kuzey. **mağa/ma; sağa/sǎ; oğa**.

2) İşaret zamirleri: Güney. **Bu,şu, u** (bazen **ol**); **abu** (<ha bu), **avu** (<ha u), **ebir** (<o bir); Küçültme: **abucux/abuçux, avucux /avuçux; bu(y)le, u(y)le**; Orta. **bu, şu, mına, ana**; İkinci: **mınarı** (<mına bu), **anarı** (<ana bu); **boyle/bunday, şöyle/şunday, oyle/şay**; Güney. **bo/bı, şo/şı** (bazen **so**), **o, osı; bon; bonday; şunday, şay, bunday (ın)/bınday (ın), şunday (ın)/ şınday(ın), şayna / şaytıp** (<şay etip).

3) Yer zarfı: Güney. **aburaya** (<ha buraya) / **abraya/abraca/ab'yerde, avraya(avrada)** (<ha o yerde)/**avraca/av'yerde** 'orada'; küçültme – **abracıx/abraçık** (-ta, tan); Orta. **mında** 'burada', **anda** 'orada'; Güney. **mında, anda, boyerde, söyerde** 'burada'.

4) Yüklem kişi ekleri: Güney. **-dırım, -dırsıñ, -dır, -dırıx** (I. ş. çokluk) –**ocadırım** 'Ben hocayım', **ocadırsıñ** 'Sen hocasın' vb., **tütüncüdürüm** 'tütüncüyüm'; **-m –men ocam** 'ben hocayım' **-yım– men ocayım** 'Ben hocayım'; **-mın/-mı** (4 varyantta) **men ocamın /ocamı** 'Ben hocayım'; Orta. **-m** önemli bir ölçüde daha az **-yım** (iki varyantta); Kuzey. **-man/-men men, ocaman, men tütüncimen**;

5) Birliktelik edatı ile: Güney. **nan/nen** daha az **ilen (-lan/-len, ile, -la/-le): atnan/atnen, at, ilen/atla**; Orta. **nen**; Kuzey. **man/men**.

Metin

Asan Oğlu Usein Masalı

Bir zamanda bar eken, bir zamanda yok eken. Bir padişalıqta Asan degen adam bar eken. Bu Asannıñ da Usein degen bir oğlu bar eken. Usenniñ zenaatı dağdan kiyiq ayvanlarını avlap özüne keçinip çıqara eken. Kunlerden bir kuñ, er vaqıtki kibi, Usein öz oqını alıp avlanmağa ketken. Çoq vaqıt dağ içinde dolaşsa da urmağa bir quş bile tapamağan. Usein artıq umütini kesip başlağan, bir vaqıtta bir terekniñ üstünde daa dünyada misli korülmegen acayıp bir quş koğan. Usein oqın cayını çekip, quşnı kozlep atqan. Qanatından urup yaralğan. Quşnı urdım bellep almağa çapıp barğanda, acayıp quş insan gipi söylenmege başlağan. –Ey, merametli avcı, saña yalvaram, meni oldürme. Menim canımı bağışla, belki seniñ bir keregine yararım.

Çeviri

Hasan Oğlu Hüseyin Masalı

Bir varmış, bir yokmuş, bir memlekette Hasan adlı bir adam yaşardı. Bu Hasan'ın Hüseyin adlı bir oğlu var idi. Hüseyin dağlarda, ormanlarda avlanırdı ve bununla da geçimini sağlardı. Yine bir gün Hüseyin okunu alıp ava gitti. O uzun bir süre dağlarda ve ormanlarda gezip dolaştı; ama bir kuş

bile bulamadı. Hüseyin ümidini kaybetmişti ki, birden ağaçta şimdiye kadar hiç görmediği acayip bir kuş gördü. Hüseyin oku çekerek yayı attı ve kuşu kanadından yaraladı. O koşarak kuşu almak istediğinde, kuş insan gibi dile gelerek konuşmağa başladı: "Ey merhametli avcı! Sana yalvarıyorum, beni öldürme. Ben sana gerekli olabilirim."

K a y n a k l a r

- BODANİNSKİY, A. (1873), *Russko-tatarskiy Bukvar Dlya Çteniya v Pervonaçalnih Narodnih Şkolah Tavriçeskoj Gubernii*, Odessa.
- ÇOBANZADE, B. (1925), Kırım Tatar İlmîy Sarfı. Akmesjid.
- DJAMANAKLI, K.-USEİN A. (1941), *Masallar, Tertip Etkenler*, T. I. Simferopol.
- İSLAMOV, A. (1937), *Grammatika II, Sintaksis*, Akmesjid.
- KONDARAKİ, V. (1868), *Samouçitel' Turetsko-Tatarskogo ve Novogreçeskogo Yazıkov, İli Rukovodstvo Nauçitsiya Bez Pomoşi Uçitelya Govorit Po-Novogreçeski i Po-Tatarski*. Nikolaev, İzd.. 2. spb., 1875.
- ODABAŞ, A.-Kaya İ. (1925), *Rukovodstvo Dlya Obuçeniya Krımsko-Tatarskomu Yazıku*, Simferopol.
- OLESNİTSKİY, A. (1913), *Materialı po İzuçeniyu Krımskoj Narodnoy Poezii. – Vost. sb. kn. I. İzd. Ob-va Russkih Orientalistov*, SPb.
- Praktičeskiy samouçitel' turetsko-tatarskogo yazıka so slovarem i s prilojeniem turetskoj azbukı sotavil karaim*, Sevastopol, 1898.
- RADLOV, V (1896), *Obrazsı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemen*, T. VII. Spb.
- SAMOYLOVİÇ, A. N. (1916), *Opiť Kratkoy Krımsko-Tatarskoj Grammatiki*. Pg.